

કરે છે. અત્યારે 1999-2000ને પાયાનું વર્ષ ગણીને રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી થાય છે. પરંતુ રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી કરતી વખતે કેટલીક સમસ્યાઓ-મુશ્કેલીઓ સર્જાય છે, જે નીચે મુજબની છે :

- (1) બેવડી ગણતરીની સમસ્યા
- (2) સ્વ-વપરાશની મુશ્કેલી
- (3) ઘસારો જાણવાની મુશ્કેલી
- (4) કરટાળો અને કરચોરીની વૃત્તિ
- (5) ગેરકાયદેસરની આવક
- (6) ચોખ્ખી વિદેશી આવકની સમસ્યા

(7) ગણતરી-હિસાબો રાખવાની સમસ્યા (Problems of Accounting). રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરીમાં ઉત્પાદન આવક-ખર્ચના હિસાબો કરવામાં નીચે મુજબની સમસ્યાઓ સર્જાય છે :

- (A) નિરક્ષરતા
- (B) નાના પાયે ઉત્પાદન-વેચાણ
- (C) સાટા-પદ્ધતિ
- (D) એક કરતાં વધુ વ્યવસાયમાં રોકાયેલા લોકો

ઉપર્યુક્ત સમસ્યાઓ હોવા છતાં રાષ્ટ્રીય આવક ગણવામાં ચોકસાઈ રાખીને સાચી આવક મેળવવાનો પ્રયાસ CSO દ્વારા થાય છે.

9.7 નાણાકીય આવક અને વાસ્તવિક આવક (Monetary Income and Real Income)

રાષ્ટ્રીય આવકની માપણી નાણાંના માપદંડ વડે કરવામાં આવે છે. પરંતુ જો નાણાંરૂપી માપદંડ અસ્થિર હોય બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ભાવોમાં વધ-ઘટ થતી હોય તો ઉત્પાદન સ્થિર હોવા છતાં રાષ્ટ્રીય આવક વધે કે ઘટે અથવા ઉત્પાદન ઓછું વધું હોય તો પણ રાષ્ટ્રીય આવક વધારે આવે છે. ત્યારે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે જેટલું ઉત્પાદન વધું હોય તેટલી જ રાષ્ટ્રીય આવક વધે તો તે માપદંડ સાચું કહેવાય. તેને સમજવા નાણાકીય રાષ્ટ્રીય આવક અને વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવકને સમજવી પડે.

9.7.1 નાણાકીય રાષ્ટ્રીય આવક : ચાલુ ભાવે એટલે કે વર્તમાન ભાવોએ રાષ્ટ્રીય આવકને ગણવામાં આવે તો તે નાણાકીય રાષ્ટ્રીય આવક કહેવાય છે. વર્ષ દરમિયાન થયેલ તમામ વસ્તુઓના ઉત્પાદનને તે વસ્તુના બજારભાવ સાથે ગુણીને જે રાષ્ટ્રીય આવક મળે તે નાણાકીય રાષ્ટ્રીય આવક છે. પરંતુ આ નાણાકીય આવક એ વાસ્તવિક આવક નથી. જો કોઈ વર્ષનું ઉત્પાદન ગયા વર્ષ જેટલું જ હોય અને ભાવ બમણા થયા હોય તો ચાલુ વર્ષની નાણાકીય આવક બમણી આવશે (ઉત્પાદન × ભાવ) જે વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ દર્શાવતું નથી, કારણ કે ઉત્પાદન તો ગયા વર્ષ જેટલું જ છે. માત્ર ભાવ બમણા થયા છે. પ્રજાના જીવનધોરણમાં કોઈ વધારો થયો નથી તેથી સાચી રાષ્ટ્રીય આવક જાણવાનો રસ્તો વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવકનો છે.

9.7.2 વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવક : પાયાના વર્ષના ભાવે એટલે કે સ્થિર ભાવો એ રાષ્ટ્રીય આવકને ગણવામાં આવે તો તે વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવક કહેવાય છે. વર્ષ દરમિયાન થયેલ તમામ વસ્તુઓના ઉત્પાદનને તે વસ્તુના સ્થિર ભાવ સાથે ગુણીને જે રાષ્ટ્રીય આવક મેળવવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવક છે. વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવક એ દેશની સાચી આર્થિક સ્થિતિ દર્શાવે છે. વાસ્તવમાં ઉત્પાદન અને બજારકિંમત (ચાલુ ભાવ) બંને વધે છે. તેથી રાષ્ટ્રીય આવકનો અમુક વધારો ઉત્પાદન વધારાને કારણે તો અમુક વધારો કિંમત વધવાને કારણે હોય છે પણ આપણને રાષ્ટ્રીય આવકના તે વધારામાં રસ છે જે ઉત્પાદન વધારાને કારણે વધી છે. કારણ કે ઉત્પાદન વધારાને કારણે રાષ્ટ્રીય આવક વધે તો લોકોની વપરાશ અને જીવનધોરણ ઊંચું છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) ઉત્પાદન-પદ્ધતિથી રાષ્ટ્રીય આવકની વ્યાખ્યા કોણે આપી ?
(A) માર્શલ (B) ફિશર (C) પીગુ (D) સેમ્યુઅલસન
- (2) નીચેનામાંથી કઈ બાબત GNPની ગણતરીમાં લઈ શકાય ?
(A) હોસ્પિટલમાં કરવામાં આવેલું ઓપરેશન (B) ગૃહિણીનું ઘરકામ
(C) શિક્ષક પોતાના સંતાનને ભણાવે (C) બાથરૂમમાં ગવાતું ગીત
- (3) અલિપ્ત અર્થતંત્રમાં નીચેનામાંથી કયું ક્ષેત્ર હોતું નથી ?
(A) કુટુંબો (B) પેટીઓ (C) ઉદ્યોગો (D) વિદેશ વેપાર
- (4) રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરીમાં સરકારના કયા ખર્ચાઓ ગણાતા નથી ?
(A) ઉત્પાદક (B) બદલા ચુકવણી (C) શ્રમિકોનું વેતન (D) સંરક્ષણ-ખર્ચ
- (5) નાણાકીય ખર્ચના ઘટકોની સંખ્યા છે ?
(A) 4 (B) 2 (C) 1 (D) 10
- (6) નીચેનામાંથી કઈ રાષ્ટ્રીય આવક માપનની પદ્ધતિ નથી ?
(A) ઉત્પાદનની પદ્ધતિ (B) આવકની પદ્ધતિ (C) વેચાણની પદ્ધતિ (D) ખર્ચની પદ્ધતિ
- (7) NDP ની ગણતરીમાં GDPમાંથી શું બાદ કરવામાં આવે છે ?
(A) ઘસારો (B) વિદેશમાંથી મળેલ ચોખ્ખી આવક
(C) પરોક્ષવેરા (D) સબસીડી

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) રાષ્ટ્રીય આવક એટલે શું ?
- (2) અલિપ્ત અર્થતંત્ર કોને કહેવાય ?
- (3) માથાદીઠ આવક જાણવાનું સૂત્ર આપો.
- (4) શુદ્ધ આંતરિક ઉત્પાદન (પેદાશ)નો અર્થ આપો.
- (5) બદલા ચુકવણીઓ શું છે ?
- (6) જૂના મકાનની ખરીદી રાષ્ટ્રીય આવકમાં ગણાય કે નહિ ? શા માટે ?
- (7) ગૃહિણીના ઘરકામની સેવાનો સમાવેશ રાષ્ટ્રીય આવકમાં કેમ થતો નથી ?
- (8) આરોપિત ભાડું એટલે શું ?
- (9) ભારતમાં રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી કરતી સંસ્થાનું નામ આપો.
- (10) નાણાકીય રાષ્ટ્રીય આવક કયા ભાવે ગણવામાં આવે છે ?
- (11) માથાદીઠ આવક એ દેશના દરેક નાગરિકની આવક નથી. કેવી રીતે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) રાષ્ટ્રીય આવકની માર્શલ અથવા ફિશરની વ્યાખ્યા આપો.
- (2) પ્રો. પીગુ કોને રાષ્ટ્રીય આવક કહે છે ?
- (3) રાષ્ટ્રીય આવકની ખર્ચની પદ્ધતિમાં કયા ખર્ચાઓનો સમાવેશ થતો નથી ?

(4) તફાવત આપો :

(a) GDP અને NDP

(b) GNP અને NNP

(c) GDP અને GNP

(d) અલિપ્ત અર્થતંત્ર અને ખુલ્લું અર્થતંત્ર

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

(1) રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરીમાં ઉદ્ભવતી સમસ્યાઓની સમજૂતી ટૂંકમાં જણાવો.

(2) નાણાકીય આવક અને વાસ્તવિક આવકના ખ્યાલો સમજાવો.

(3) માથાદીઠ આવકનો અર્થ જણાવી મહત્વ રજૂ કરો.

(4) ટૂંક નોંધ લખો :

(a) કાચી આંતરિક પેદાશ

(b) શુદ્ધ આંતરિક પેદાશ

(c) કાચી રાષ્ટ્રીય પેદાશ

(d) શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય પેદાશ

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

(1) અલિપ્ત અર્થતંત્રમાં રાષ્ટ્રીય આવકનો ચકાકાર પ્રવાહ આકૃતિ દ્વારા સમજાવો.

(2) રાષ્ટ્રીય આવક માપવાની ઉત્પાદનની પદ્ધતિ સમજાવો.

(3) બેવડી ગણતરીનો અર્થ સમજાવી બેવડી ગણતરી દૂર કરવાના ઉપાયો ચર્ચો.

(4) રાષ્ટ્રીય આવક માપવાની આવકની પદ્ધતિ સમજાવો.

(5) રાષ્ટ્રીય આવક માપવાની ખર્ચની પદ્ધતિ વર્ણવો.

પારિભાષિક શબ્દો

ઉત્પાદન (Production)	: ચોક્કસ સમયે ઉપલબ્ધ સાધનો દ્વારા જેટલા પ્રમાણમાં વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય તેને ઉત્પાદન કહેવાય.
રાષ્ટ્રીય આવક (National Income)	: વર્ષ દરમિયાન ચાર સાધનોએ રાષ્ટ્રના ઉત્પાદનમાં આપેલ ફાળા બદલ તેમને મળતી કુલ આવક (ભાડું, વેતન, વ્યાજ, નફો)નો સરવાળો એ રાષ્ટ્રીય આવક છે.
રાષ્ટ્રીય પેદાશ (National Product)	: વર્ષ દરમિયાન ઉત્પાદનનાં સાધનોથી દેશનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં અંતિમ સ્વરૂપની વસ્તુઓ અને સેવાઓના કુલ ઉત્પાદન-મૂલ્યનો સરવાળો રાષ્ટ્રીય પેદાશ છે.
અલિપ્ત અર્થતંત્ર (Closed Economy)	: એવું અર્થતંત્ર જેમાં સરકાર અને વિદેશ વેપારની કોઈ ભૂમિકા હોતી નથી. આવા અર્થતંત્રને અન્ય દેશો સાથે આર્થિક વ્યવહારો હોતા નથી. આયાત-નિકાસ વગરનું અર્થતંત્ર હોય છે.
ખુલ્લું અર્થતંત્ર (Open Economy)	: એવું અર્થતંત્ર જેમાં સરકાર અને વિદેશ વેપારની ભૂમિકા હોય છે. સરકાર અનેક કાર્યો કરે છે. દેશ આયાત-નિકાસ પણ કરે છે. આજનાં બધાં અર્થતંત્રો ખુલ્લાં અર્થતંત્રો છે.
કુલ આંતરિક પેદાશ (GDP)	: વર્ષ દરમિયાન દેશની હદમાં દેશના અને વિદેશના નાગરિકો દ્વારા જે અંતિમ સ્વરૂપની વસ્તુઓ અને

શુદ્ધ આંતરિક પેદાશ (NDP)	: સેવાઓનું ઉત્પાદન થાય તેના બજાર-મૂલ્યને કુલ આંતરિક પેદાશ કહે છે.
કુલ રાષ્ટ્રીય પેદાશ (GNP)	: વર્ષ દરમિયાન દેશની હદમાં દેશના અને વિદેશના નાગરિકો દ્વારા જે અંતિમ સ્વરૂપની વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન થાય છે તેના બજાર-મૂલ્યમાંથી ઘસારો બાદ કર્યા પછીનું નાણાકીય મૂલ્ય શુદ્ધ આંતરિક પેદાશ છે.
શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય પેદાશ (NNP)	: વર્ષ દરમિયાન દેશના નાગરિકોએ ઉત્પન્ન કરેલી વસ્તુઓ અને સેવાઓના નાણાકીય મૂલ્યમાંથી ઘસારો બાદ કર્યા પછીનું શેષ નાણાકીય મૂલ્ય એ શુદ્ધ રાષ્ટ્રીય પેદાશ છે.
માથાદીઠ આવક (Per Capita Income)	: વ્યક્તિદીઠ સરેરાશ આવક એ માથાદીઠ આવક છે. દેશની કુલ રાષ્ટ્રીય આવકને કુલ વસતિ વડે ભાગતા જે આવક પ્રાપ્ત થાય છે તે માથાદીઠ આવક છે.
બેવડી ગણતરી (Double Counting)	: જ્યારે રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરીમાં કોઈ વસ્તુ કે સેવાનું મૂલ્ય એક કરતા વધારે વખત ગણવામાં આવે તો તેને બેવડી ગણતરી કહે છે.
આરોપિત ભાડું (Imputed Rent)	: પોતાનું મકાન બીજાને ભાડે આપ્યું હોત તો જે ભાડું મળી શકત તેનો અંદાજ આરોપિત ભાડું છે.
નાણાકીય આવક (Monetary Income)	: જે રાષ્ટ્રીય આવક બજારભાવે ગણવામાં આવે તેને નાણાકીય રાષ્ટ્રીય આવક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
વાસ્તવિક આવક (Real Income)	: જે રાષ્ટ્રીય આવકને પાયાના વર્ષના ભાવે એટલે કે સ્થિર ભાવે ગણવામાં આવે તેને વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવક કહે છે.
ઘસારો (Depreciation)	: વપરાશને કારણે મૂડીસાધનની કિંમતમાં થતો કમશ: અને કાયમી ઘટાડો એ ઘસારો છે. યંત્રો, મૂડીસાધનોને ઉત્પાદન દરમિયાન ઘસારો લાગતો હોય છે.
કરટાળો (Tax Avoidance)	: કાયદાની છટકબારીનો ઉપયોગ કરીને કરદાતા કર ભરવાનું ટાળે તો તે કરટાળો છે. કરટાળો કાયદેસર છે.
કરચોરી (Tax Evasion)	: કરદાતા કર ભરવાની જવાબદારી ચૂકે તે કરચોરી છે. કરચોરી ગેરકાયદેસર છે.

● પ્રસ્તાવના	10.10.2 ખર્ચબાજુ
10.1 અંદાજપત્રનો અર્થ	10.10.2.1 મહેસૂલી ખર્ચ
10.2 અંદાજપત્રના ઉદ્દેશો	10.10.2.2 મૂડીખર્ચ
10.2.1 સત્તા સમૂહોની મંજૂરી મેળવવી	10.11 વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર
10.2.2 સંસાધનો અને જવાબદારીઓનો અંદાજ મેળવવા	10.11.1 અર્થ
10.2.3 સાધન-ફાળવણીને યોગ્ય દિશા મળે છે	10.11.2 વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર લાવવા પાછળનાં કારણો
10.2.4 પ્રજાની જાણકારી માટે	10.11.3 વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરના પ્રકાર
10.3 અંદાજપત્રના પ્રકારો	10.11.4 વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરનું અમલીકરણ
10.4 સમતોલ અંદાજપત્ર	10.11.5 ટેક્સ કેડિટની યોજના
10.4.1 સમતોલ અંદાજપત્રના ફાયદા	10.12 ભારતના વિવિધ સ્તરની સરકારોના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ
10.4.2 સમતોલ અંદાજપત્રના ગેરફાયદા	10.12.1 કેન્દ્ર સરકારના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ
10.5 અસમતોલ અંદાજપત્ર	10.12.2 રાજ્યના અંદાજપત્રના ખાતા અને તેની મહત્વની વિગતો
10.5.1 ખાધવાળું અંદાજપત્ર	10.12.3 સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ
10.5.2 પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર	10.13 પંચાયતનાં કાર્યો અને આવકનો સ્ત્રોત
10.6 ખાધવાળા અંદાજપત્રના ફાયદા	10.13.1 પંચાયતની આવકનાં સાધનો
10.7 ખાધવાળા અંદાજપત્રના ગેરફાયદા	10.13.2 પંચાયતનાં કાર્યો - ખર્ચ-સ્થાનો
10.8 પુરાંતવાળા અંદાજપત્રના ફાયદા	10.14 અંદાજપત્રની ખાધના પ્રકારો
10.9 પુરાંતવાળા અંદાજપત્રના ગેરફાયદા	10.14.1 મહેસૂલી ખાધ
10.10 અંદાજપત્રના ખાતા	10.14.2 અંદાજપત્રની ખાધ
10.10.1 આવક બાજુ	10.14.3 રાજકોષીય ખાધ
10.10.1.1 મહેસૂલી આવક	10.14.4 પ્રાથમિક ખાધ
10.10.1.2 મૂડી-આવક	10.15 અંદાજપત્રની અસરો

પ્રસ્તાવના (Introduction)

મિશ્ર અર્થતંત્રવાળા ભારતમાં રાજ્યની આર્થિક પ્રવૃત્તિ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. દેશના આર્થિક વિકાસ અને તે માટે જરૂરી આંતર મૂડીમાળખું ઊભું કરવાની જવાબદારી રાજ્યે સ્વીકારી અને આયોજનપંચ (હવે નીતિઆયોગ)ની રચના કરી યોજનાબદ્ધ આર્થિક વિકાસ શરૂ થયો. આજના આર્થિકયુગમાં, નાણાં આધારિત અર્થતંત્રમાં કોઈ પ્રવૃત્તિ એવી નથી જેનું ખર્ચ ન હોય. હા. એક વ્યક્તિ જે નથી ચૂકવતી તે બીજી કોઈ વ્યક્તિ ચૂકવે છે. એટલે રાજ્ય પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરે તો તેનું ખર્ચ હોય છે અને આ ખર્ચને પહોંચી વળવા તેણે આવક મેળવવાના પ્રયત્ન કરવા પડે છે.

લોકશાહી દેશમાં સરકાર કોઈ પણ કામ પ્રજાના ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓની મંજૂરી વગર કરી શકતી નથી. માટે આવક મેળવવા અને ખર્ચ કરવા માટે પણ તેણે મંજૂરી લેવી પડે છે. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સભા એટલે સંસદ. સરકારે પણ આ સંસદ પાસે ખર્ચ અને આવક માટે મંજૂરી મેળવવા જવું પડે છે. આવનારા વર્ષ માટે સરકાર જાહેર ખર્ચ તથા આવક મેળવવા માટે સંસદ સમક્ષ જે અંદાજો મૂકે છે તેને અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે.

ભારતમાં સત્તાની ત્રિસ્તરીય વહેંચણી થયેલી છે : (1) કેન્દ્ર સરકાર (2) રાજ્ય સરકાર તથા (3) સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ. (દા.ત., મ્યુનિસિપાલિટી) આ ત્રણેય સત્તાઓ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પાછળ ખર્ચ પણ કરે છે અને આ ખર્ચને પહોંચી વળવા

આવક પણ મેળવે છે માટે આ ત્રણેય સત્તાસ્થાનોના બજેટની માહિતી મેળવવી જરૂરી છે.

ભારતના બંધારણમાં કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે તેમણે કરવાનાં કાર્ય તથા મેળવવાની આવકનાં સાધનોની વહેંચણી કરવામાં આવી છે જેને સમવાય વ્યવસ્થા કહેવામાં આવે છે.

બંધારણમાં સમવાયી વ્યવસ્થાએ કેન્દ્ર, રાજ્ય તથા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓએ કરવાનાં કામ તથા તે માટેનાં આર્થિક સાધનો ફાળવાયાં છે; તેમાં કેન્દ્ર સરકારે કરવાનાં કાર્ય, રાજ્ય સરકારે કરવાનાં કાર્ય, સ્થાનિક સરકારે કરવાનાં કાર્ય જણાવાયાં છે. દેશ માટે અત્યંત મહત્ત્વ ધરાવતા અને વ્યાપક અસરવાળાં કાર્યો કેન્દ્ર સરકારને સોંપવામાં આવ્યાં. દા. ત., સંરક્ષણ, રેલવે, વસ્તી-ગણતરી વગેરે તથા રાજ્ય અસરકારક તથા પ્રજાને સીધી અસર કરનારાં કામ સોંપવામાં આવ્યાં. દા. ત., શિક્ષણ, કાયદો, વ્યવસ્થા વગેરે જ્યારે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સત્તાને સ્થાનિક મહત્ત્વવાળી અને પ્રાથમિક સેવાઓ સોંપવામાં આવી. દા. ત., સ્ટ્રીટલાઈટ, સફાઈ, ડ્રેનેજ પાણી વગેરે.

સરકારો અને સંસ્થાઓ પોતાને સોંપવામાં આવેલ કાર્ય કરવા માટે ખર્ચ કરે છે અને આ ખર્ચને પહોંચી વળવા આવક મેળવે છે. જે-તે સત્તા દ્વારા આ ખર્ચ અને આવકના અંદાજો રજૂ કરાય તે અંદાજપત્ર કહેવાય.

10.1 અંદાજપત્રનો અર્થ (Meaning of a Budget)

સરકાર દ્વારા આવનારા નાણાકીય વર્ષ માટે રજૂ કરવામાં આવનાર ખર્ચ અને આવકના અંદાજોના હિસાબપત્રને અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે.

આમ, અંદાજપત્ર આવનારા વર્ષના આવક-ખર્ચના અંદાજિત હિસાબો દર્શાવે છે.

અંદાજપત્રના અર્થમાંથી ફલિત થતી બાબતો :

અંદાજપત્રના અર્થમાંથી નીચેની બાબતો ફલિત થાય છે :

- (1) અંદાજપત્ર ખર્ચ અને આવકના અંદાજિત આંકડા આપે છે.
- (2) તે આવનારા નાણાકીય વર્ષના સંદર્ભે જ રજૂ થાય છે, માટે આ અંદાજો ચોક્કસ સમયગાળા માટે છે એમ કહી શકાય.
- (3) દરેક સરકારના અંદાજપત્રનો મુખ્ય હેતુ દેશના આર્થિક વિકાસ અને પ્રજાના કલ્યાણનો છે.
- (4) દરેક સરકારે પોતાના અંદાજપત્રને અમલમાં મૂકતા પહેલાં લોકસભા, વિધાનસભા કે સ્થાનિક સભાની મંજૂરી મેળવવી પડે છે.
- (5) અંદાજપત્ર સામાન્ય રીતે કેન્દ્ર કે રાજ્ય સરકારના નાણામંત્રી રજૂ કરે છે.

10.2 અંદાજપત્રના ઉદ્દેશો (Purposes of a Budget)

આવનારા નાણાકીય વર્ષમાં આવક અને ખર્ચના જે અંદાજો નક્કી કરવામાં આવે છે, તેના ચોક્કસ ઉદ્દેશો છે, જે નીચે મુજબ છે :

10.2.1 સત્તાસમૂહોની મંજૂરી મેળવવી : સરકારે ખર્ચ અને આવક મેળવવા માટે લોકશાહી સત્તામંડળની મંજૂરી લેવી જરૂરી હોય છે. અંદાજપત્ર એ સરકારને મંજૂરી મેળવવા માટે રજૂ કરેલી અંદાજિત દરખાસ્ત છે. દા. ત., સંસદમાં કેન્દ્રિય બજેટ દ્વારા સરકાર પહેલાં સંસદ પાસે મંજૂરી માંગે છે કે, આવનારા વર્ષમાં સરકાર આ પ્રકારે ખર્ચ અને આવક કરવા માંગે છે.

10.2.2 સંસાધનો અને જવાબદારીઓનો અંદાજ મેળવવા : જાહેર સત્તાઓ દ્વારા બજેટ રજૂ કરવાનો એક ઉદ્દેશ એ છે કે, તેને આવનારા વર્ષમાં કરવાનાં કામની જવાબદારીનો ખ્યાલ આવે છે અને તે આવનારા વર્ષમાં ક્યાંથી આવક મેળવી શકશે તેની શક્યતા તપાસે છે.

10.2.3 સાધન-ફાળવણીને યોગ્ય દિશા મળે છે : અંદાજપત્ર તૈયાર કરવાના લીધે જ હેતુઓ મુજબ સાધન-ફાળવણી થાય છે. અંદાજપત્ર તૈયાર કર્યા વગર ખર્ચ થાય તો એક જ બાબત પાછળ ખર્ચ થઈ જાય અને બીજી બાબતો બાકી રહી જાય. આવું ન થાય તે માટે ખર્ચ પહેલાં જ ફાળવણી નક્કી કરવી જરૂરી છે.

10.2.4 પ્રજાની જાણકારી માટે : સરકારે અંદાજપત્ર એટલા માટે રજૂ કરવું જોઈએ, કારણ કે નાગરિકોને ખબર પડે છે કે, હવે અર્થતંત્રમાં શું થશે! ક્યા ક્ષેત્રમાં રોકાણ થશે ! કઈ વસ્તુ મોંઘી થશે ! કઈ વસ્તુ પર કચેરા લાગશે !

આમ, અંદાજપત્ર આર્થિક આયોજનનો એક ભાગ જ છે. સરકારને નીતિઓ નક્કી કરવામાં તથા તેની દિશા નક્કી કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.

10.3 અંદાજપત્રના પ્રકારો (Types of Budget)

અંદાજપત્ર બે પ્રકારના હોય છે :

- (1) સમતોલ અંદાજપત્ર
- (2) અસમતોલ અંદાજપત્ર
 - (a) ખાધવાળું (b) પુરાંતવાળું

હિસાબી નિયમો મુજબ તો તમામ અંદાજપત્રો સમતોલ જ હોય છે, કારણ કે તેની બંને બાજુએ સરખું નાણાકીય મૂલ્ય બતાવાય છે, પરંતુ વાસ્તવમાં રાજ્યના અંદાજપત્રો સમતોલ અથવા અસમતોલ હોય છે.

10.4 સમતોલ અંદાજપત્ર (Balanced Budget)

આવક અને ખર્ચના વાસ્તવિક અંદાજો પ્રમાણે સમતોલ અંદાજપત્ર એટલે એવું અંદાજપત્ર જ્યાં સરકારનો અંદાજિત ખર્ચ, તેની અંદાજિત આવક જેટલો જ હોય. આ આદર્શ સ્થિતિ, જ્યાં સરકારના ખર્ચ અને આવકના અંદાજો સરખા હોય. વિકસતા દેશો માટે આવું અંદાજપત્ર બિનવ્યવહારું છે. જ્યારે અમુક વિકસિત દેશોમાં સંરક્ષણ અને વૃદ્ધિ-દર વધારવા માટે રાજ્ય વધુ ખર્ચ કરે છે અને અંદાજપત્ર વાસ્તવમાં સમતોલ હોતું નથી.

10.4.1 સમતોલ અંદાજપત્રના ફાયદા : આવક અને ખર્ચના અંદાજ સરખા હોય તેવા સમતોલ અંદાજપત્રના ફાયદા નીચે મુજબ છે :

- (1) આર્થિક સ્થિરતા જળવાઈ રહે છે.
- (2) આવક અને ખર્ચના અંદાજો સરખા રહે તે માટે સરકાર બિનજરૂરી ખર્ચ તથા બિનજરૂરી વેરા ઘટાડે છે.
- (3) પ્રજા પર બોજ વધતો નથી.

10.4.2 સમતોલ અંદાજપત્રના ગેરફાયદા :

- (1) સરકાર સમતોલ અંદાજપત્ર ટકાવવા માટે જરૂરી ખર્ચ ઘટાડે તો પ્રજાના કલ્યાણ પર અસર પડે છે.
- (2) સરકાર ખર્ચ ન ઘટાડે અને સમતોલ અંદાજપત્ર જાળવવા વેરા વધારે તો પ્રજા પર બોજ વધે, તો તે આર્થિક વિકાસને અવરોધરૂપ બને.

એડમસ્મિથે સમતોલ અંદાજપત્રની તરફેણ કરી હતી, પરંતુ જે. એમ. કેઈન્સે અસમતોલ અંદાજપત્રની ભલામણ કરી હતી. કેઈન્સના મત મુજબ અર્થતંત્રમાં રોજગારી ટકાવી રાખવા રાજ્યે (સરકારે) વધુ ખર્ચ કરવો આવશ્યક બને છે.

10.5 અસમતોલ અંદાજપત્ર (Unbalanced Budget)

આ પ્રકારના અંદાજપત્રમાં અંદાજિત આવક અને અંદાજિત ખર્ચ સરખા થતા નથી. આવી અસમતુલા બે રીતે હોય :

- (1) ખાધવાળું અંદાજપત્ર
- (2) પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર.

10.5.1 ખાધવાળું અંદાજપત્ર : સરકારનું અંદાજિત ખર્ચ જ્યારે સરકારની અંદાજિત આવક કરતાં વધુ હોય તેવું અંદાજપત્ર ખાધવાળું કહેવામાં આવે છે.

ખાધવાળું અંદાજપત્ર = અંદાજિત ખર્ચ > અંદાજિત આવક

વિકસતા દેશોમાં સરકારો આર્થિક વિકાસ માટે ખૂબ જાહેર ખર્ચ કરતા હોય છે. સંરક્ષણ, શિક્ષણ, સામાજિક સેવાઓ વગેરે પાછળ ખર્ચ થાય છે. આથી સરકાર પાસે આવકનાં સાધનો ઓછાં હોય છે. કરવેરા ભરવાની ક્ષમતા લોકોમાં ઓછી હોય છે. માટે આવક કરતાં ખર્ચ વધારે થાય છે અને ખાધવાળું અંદાજપત્ર બને છે.

10.5.2 પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર : અંદાજિત ખર્ચ કરતાં અંદાજિત આવક વધારે હોય તેવું અંદાજપત્ર પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે. આવા અંદાજપત્ર ખાસ કરીને વિકસિત દેશોમાં જોવા મળે છે. અહીં સરકારનું ખર્ચ ઓછું અને આવક વધારે હોવાથી પુરાંતવાળું હોય છે.

10.6 ખાધવાળા અંદાજપત્રના ફાયદા (Merits of a Deficit Budget)

- (1) આવા અંદાજપત્ર વિકાસલક્ષી અને કલ્યાણલક્ષી ગણવામાં આવે છે.
- (2) મંદીના અર્થતંત્રમાં ખાધવાળા અંદાજપત્રથી ખર્ચ દ્વારા રોજગારી સર્જી શકાય છે. આવા અંદાજપત્ર આર્થિકવૃદ્ધિ વધારવામાં મદદ કરે છે.
- (3) ખાધવાળા અંદાજપત્રમાં કરવેરાનો બોજો ઓછો હોય છે.

10.7 ખાધવાળા અંદાજપત્રના ગેરફાયદા (Demerits of a Deficit Budget)

- (1) કેટલીક વખત સરકાર વધુપડતો ખર્ચ કરીને તેને પૂરો કરવા દેવું કરે છે અને દેવાનો બોજ વધે છે.
- (2) સરકારના ખર્ચ પર નિયંત્રણ રહેતું નથી.
- (3) પ્રજાએ કરવેરા દ્વારા ચૂકવેલાં નાણાંનો બિનકાર્યક્ષમ ખર્ચ થાય છે.

10.8 પુરાંતવાળા અંદાજપત્રના ફાયદા (Merits of a Surplus Budget)

- (1) પુરાંતવાળા અંદાજપત્રથી રાજ્ય કુગાવાના સમયે પ્રજા પાસેથી વધુ વેરા લઈ પ્રજા પાસેનું અધિક ધન ખેંચી લઈ શકે અને કુગાવાને કાબૂમાં લાવી શકે.
- (2) પુરાંતવાળા અંદાજપત્રમાં સરકારે ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે દેવું કરવું પડતું નથી.
- (3) પ્રજા પર ભવિષ્યમાં કરવેરાનો બોજો પડતો નથી.

10.9 પુરાંતવાળા અંદાજપત્રના ગેરફાયદા (Demerits of a Surplus Budget)

- (1) પુરાંતવાળા અંદાજપત્ર માટે સરકાર જો સામાજિક કલ્યાણ અને વિકાસનાં કાર્યો માટે જરૂરી ખર્ચ પણ ન કરે તો વિકાસને વિપરીત અસર પહોંચે છે.
- (2) મંદીના સમયમાં સરકાર પુરાંતવાળા અંદાજપત્ર માટે નાણાંને પકડી રાખે તો અર્થતંત્રમાં મૂડીરોકાણ, રોજગારી અને ઉત્પાદન પર અસર પડે છે.
- (3) જો દર વર્ષે પુરાંત વધતી જ જાય તો પછી સરકાર તેનું શું કરશે તે પ્રશ્ન મોટો થતો જાય છે. માટે પુરાંતવાળા અંદાજપત્રની પણ મર્યાદા ઊભી થાય.

10.10 અંદાજપત્રનાં ખાતાઓ (Accounts of a Budget)

અંદાજપત્રની સમજૂતી મેળવવા માટે વિવિધ ખાતાંની સમજૂતી મેળવવી જરૂરી છે. એકાઉન્ટની રીતે અંદાજપત્રના હિસાબી ખાતાના બે મુખ્ય ભાગ પડે છે : (I) જમાબાજુ, જ્યાં રાજ્યની આવકો નોંધાય છે અને (II) ખર્ચબાજુ, જ્યાં રાજ્યના ખર્ચ નોંધાય છે. આવક અને ખર્ચની બંને બાજુનાં મુખ્ય પાસાં નીચે મુજબ છે :

10.10.1 આવકબાજુ : અંદાજપત્રની આવકબાજુએ બે ભાગ પાડી શકાય : (1) મહેસૂલી આવક (2) મૂડી આવક.

10.10.1.1 મહેસૂલી આવક : પ્રત્યક્ષ વેરા, GST અને IGST માંથી મળેલી આવક અને GST માં સમાવિષ્ટ ન હોય તેવી વસ્તુઓ પર પડતા પરંપરાગત પરોક્ષ વેરાની આવક. દા.ત., પેટ્રોલિયમ પેદાશો પરના વેરાની આવક. જાહેર ક્ષેત્રના નફા પેટે જે આવકો મળે છે, વિવિધ પ્રકારની ફી કે દંડ પેટે જે રકમ મળે છે તે મહેસૂલી આવક છે. આવી આવક ચાલુ વર્ષની પ્રવૃત્તિઓથી પ્રાપ્ત થતી ગણાય છે.

10.10.1.2 મૂડી-આવક : રાજ્યએ દેશના બજારમાંથી અને વિદેશમાંથી મેળવેલી લોન, મધ્યસ્થ બેન્કમાંથી લીધેલ કરજ તથા ટ્રેઝરી બિલોના વેચાણ તેમજ વિમૂડીકરણમાંથી થતી આવકો મૂડી ખાતાની આવકો છે.

10.10.2 ખર્ચબાજુ : અંદાજપત્રની ખર્ચબાજુને બે ભાગમાં મૂકી શકાય : (1) મહેસૂલી ખર્ચ (2) મૂડીનો ખર્ચ.

10.10.2.1 મહેસૂલી ખર્ચ : સરકાર વિવિધ જાહેર સેવાઓ પાછળ જે ખર્ચ કરે છે. જેમકે, કર્મચારીઓને પગાર-ભથ્થાં ચૂકવવા, રાજ્યોને મદદ કરવી, સંરક્ષણ, સબસિડી વગેરે માટે જે ખર્ચ છે તે મહેસૂલી ખર્ચ થાય છે.

10.10.2.2 મૂડીખર્ચ : સરકાર દેવાની ચૂકવણીઓ કરે, રાજ્ય સરકારો અન્યને જે કરજ આપે, સામાજિક તથા સંરક્ષણક્ષેત્રે મૂડીખર્ચ કરે તે મૂડીખાતાનો ખર્ચ છે.

આમ, અંદાજપત્રને બે ખાતામાં વહેંચી શકાય :

(A) મહેસૂલી ખાતુ : જ્યાં મહેસૂલી આવક અને મહેસૂલી ખર્ચની નોંધણી થાય તથા (B) મૂડી ખાતુ : જ્યાં મૂડીઆવક અને મૂડીખર્ચ નોંધવામાં આવે છે. મૂડીઆવક અને મૂડીખર્ચ લાંબા ગાળાના આર્થિક વ્યવહારો દર્શાવે છે, જેની સરકારના મૂડી ખાતાઓમાં લાંબે ગાળે અસર વર્તાય છે.

10.11 વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર (Goods and Services Tax/GST)

લોકશાહી દેશોમાં રાજ્યની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો વિસ્તાર મોટો હોય છે. રાજ્ય જાહેરસેવાઓ પાછળ વ્યાપક ખર્ચ કરે છે અને આ ખર્ચને પહોંચી વળવા તે આવક મેળવે છે.

રાજ્યની આવકના સાધનોમાં કરવેરા એ મહત્વનું સાધન છે. કરવેરાના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : પ્રત્યક્ષ કરવેરા અને પરોક્ષ કરવેરા.

ભારતમાં કેન્દ્ર સરકાર, રાજ્ય સરકાર અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ વિવિધ સ્વરૂપે પરોક્ષ વેરા ઉઘરાવે છે. ભારત સરકારે બંધારણીય સુધારા દ્વારા રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ઉઘરાવાતા ઘણા બધા પરોક્ષ વેરાઓ ભેગા કરીને એક જ 'વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર' ઉઘરાવવાનું નક્કી કર્યું અને 1 જુલાઈ, 2017 થી વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરનો અમલ શરૂ થયો.

10.11.1 અર્થ :

- વસ્તુઓ કે સેવાઓના પૂર્તિ (Supply) પર લાદવામાં આવતો કર એટલે વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર જેને ટૂંકમાં જીએસટી (GST) કહેવામાં આવે છે.
- કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારોના વિવિધ પરોક્ષ કરવેરા રદ કરી વસ્તુઓ અને સેવાઓને એક જ કર હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા છે તેને વસ્તુઓ અને સેવાઓનો કર (વસેક-GST) કહે છે.
- આ પરોક્ષ વેરો છે.
- આ વેરો કેન્દ્ર અને રાજ્યના પરોક્ષવેરા ભેગા કરીને બનાવવામાં આવ્યો છે.
- આ વેરાનું વહીવટીય સંચાલન હવે જીએસટી કાઉન્સિલ કરશે. જેમાં દેશના નાણામંત્રી કાઉન્સિલનાં અધ્યક્ષ રહેશે અને સમિતિમાં રાજ્યોના નાણામંત્રીઓ રહેશે.

જે પરોક્ષવેરા નાબૂદ થયા અને તેના સ્થાને જીએસટી આવ્યો તેમાં મુખ્યત્વે,

(A) કેન્દ્ર સરકારના પરોક્ષવેરા જેમકે,

1. કેન્દ્રીય વેચાણવેરો (Central Sales Tax : CST)
2. કેન્દ્રીય આબકારી જકાત (Central Excise Duty)
3. વધારાની કસ્ટમ ડ્યૂટી (Additional Custom Duties)
4. સેવાકર (Service Tax)

(B) રાજ્ય અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના કર જેમકે,

1. મૂલ્યવૃદ્ધિ કર (Value Added Tax : VAT)
2. ખરીદવેરો (Purchase Tax)
3. જકાતવેરો (Octroi)
4. વેચાણવેરો (Sales Tax)
5. મનોરંજન અને મોજશોખ પરના વેરા(Entertainment Tax) અને એન્ટ્રીટેક્સ(Entry Tax) રદ થયા.

GSTમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓ એક જ કરવેરા હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા છે. પરંતુ બેઝિક કસ્ટમ ડ્યૂટી GSTમાંથી બાકાત રાખવામાં આવેલ છે.

10.11.2 વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર લાવવા પાછળનાં કારણો : ભારતના સમવાય તંત્રમાં મોટા ભાગના પ્રત્યક્ષ કરવેરા કેન્દ્ર સરકાર ઉઘરાવે છે. જ્યારે પરોક્ષ વેરાઓ રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર બંને ઉઘરાવે છે.

રાજ્યો પોતાનાં નાણાકીય સાધનો એકત્ર કરવા માટે પરોક્ષ વેરા ઉઘરાવે છે પરંતુ, દરેક રાજ્ય આ વેરા અલગ-અલગ દરે

ઉધરાવતાં હતાં વળી, એક જ વસ્તુ પર કેન્દ્ર અને રાજ્ય બંને વેરા લાદતા હતા અને જુદાં-જુદાં રાજ્યમાં વેચાતી વસ્તુઓ પર બંને રાજ્યના વેરા લાગતા હતા. આમ વેરાનો વહીવટ અને બોજો બંને વધતાં હતા માટે....

- (1) એક જ વસ્તુ પર પડતા વિવિધ વેરા ઘટાડી એક જ વેરો કરવા,
- (2) રાજ્યો વચ્ચે ઊભા થતા વેરાના તફાવતને નાબૂદ કરવા,
- (3) વહીવટીય સરળતા અને કરકસર માટે,
- (4) વહીવટમાં ડિઝિટલાઈઝેશન સરળતાથી થઈ શકે તે માટે
- (5) કરચોરી અટકાવવા અને પરોક્ષ વેરાને વધારે ઉત્પાદક બનાવવા તથા
- (6) પ્રજા પર પડતા પરોક્ષ વેરાના બોજાને ઘટાડવા માટે જીએસટી લાવવો જરૂરી બન્યો.

10.11.3 વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરના પ્રકાર : ભારતમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર (GST) મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વર્ગીકૃત છે.

(1) CGST અને SGST / UTGST (2) IGST

(1) CGST અને SGST / UTGST :

ભારતમાં વસ્તુ અને સેવાના વેપારને પ્રદેશની રીતે બે ભાગમાં વહેંચી શકાય: એક રાજ્યમાં જ આંતરિક ધોરણે વસ્તુ અને સેવાનું ખરીદ-વેચાણ તથા બે જુદાં-જુદાં રાજ્યમાં વસ્તુ અને સેવાનું ખરીદવેચાણ. હવે રાજ્યમાં / કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ (UT)માં જ જ્યારે વસ્તુ કે સેવાનું વેચાણ થાય છે ત્યારે જે GST લાગે છે તેના બે ભાગ પડે છે: (A) CGST અને (B) SGST / UTGST

એટલે કે (A) કેન્દ્ર સરકારનો GST (CGST)

(B) રાજ્ય સરકારનો GST (SGST) / કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશનો GST (UTGST)

દા. ત., અમદાવાદનો ઉત્પાદક ભાવનગરમાં વસ્તુ કે સેવાનું વેચાણ કરે છે અને તેના પર ધારો કે 18 % GST નો દર છે તો આ વસ્તુ જો ₹100 ની હોય ત્યારે,

₹ 9 CGST (9 %)

₹ 9 SGST (9 %)

₹ 18 કુલ GST લાગશે.

(2) IGST (Integrated Goods and Services Tax) :

વસ્તુ કે સેવાના આંતરરાજ્ય વેચાણ (Inter-state) પર IGST લાગશે. એટલે કે અમદાવાદના ઉત્પાદકની વસ્તુ મુંબઈમાં (બીજા રાજ્યમાં) વેચવામાં આવી તો તેના પર લાગતો વેરો IGST કહેવાશે. ઉદાહરણ તરીકે,

સેવા/વસ્તુની કિંમત ₹ 100/-

IGST @ 18 % ₹ 18/-

કુલ ₹ 118/-

10.11.4 વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરનું અમલીકરણ : ભારતમાં બંધારણીય સુધારા બાદ 1 જુલાઈ, 2017 થી રાજ્ય અને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા ઉધરાવાતા 17 જેટલા પરોક્ષ વેરાના સ્થાને વસ્તુ અને સેવાકર ઉધરાવવાનું શરૂ થયું છે.

ભારતમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરના વહીવટીતંત્રને સમજવા માટે નીચેની બાબતો મહત્ત્વની છે :

(1) વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર કાઉન્સિલની રચના : કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારો દ્વારા ઉધરાવવામાં અવતા પરોક્ષ વેરાના નિયમો અને દરો પહેલાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો દ્વારા જુદી-જુદી રીતે નક્કી થતા હતા. હવે એક જ વેરો GST લાગુ થવાથી તેને નક્કી કરવા માટે પણ એક જ સંસ્થા હોવી જરૂરી હતી. માટે ભારતમાં વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરના નિયમો તથા તેના દરો નક્કી કરવા માટે GST

કાઉન્સિલની રચના કરવામાં આવી છે. હવે આ કાઉન્સિલ કરવેરાના દર તથા કઈ વસ્તુ પર કેટલો GST લાગશે તેની ભલામણ કરે છે.

આ કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ ભારતના નાણામંત્રી રહેશે અને GST કાઉન્સિલના સભ્યો તરીકે રાજ્યના નાણામંત્રીઓ રહેશે. સામાન્ય રીતે હાલ દર ત્રણ મહિને આ કાઉન્સિલની મિટિંગ મળે છે.

(2) GST ના દર : • GSTના દર શરૂઆતના તબક્કે વસ્તુઓ અને સેવા પર પાંચ પ્રકારના દર લેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

i. GST માંથી કેટલીક વસ્તુઓ અને સેવાઓને બાદ રાખવામાં આવી છે. દા. ત., ખેતપેદાશો, શાકભાજી, છૂટક અનાજ, શિક્ષણ અને આરોગ્ય સેવાઓ. (0 % દર)

ii. આ સિવાયના વસ્તુ અને સેવા પર 5%, 12 %, 18 % અને 28 % ના દરે જીએસટી ઉઘરાવવામાં આવે છે. 28 % ના દરમાં મોટા ભાગે મોજશોખ અને પ્રતિષ્ઠા મૂલ્ય (લક્ઝરી) વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે.

iii. વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરમાં રાજ્યોને વળતર.

GST ના અમલીકરણના કારણે કેટલાંક રાજ્યોને આર્થિક નુકસાન થાય અને કેટલાંક રાજ્યોને આર્થિક ફાયદો થાય તેમ છે. તેથી જે રાજ્યોને આર્થિક નુકસાન થાય તેને પાંચ વર્ષ સુધી વળતર આપવાની જોગવાઈ અહીં કરવામાં આવી છે.

iv. **GST થી બહાર રાખવામાં આવેલ વસ્તુઓ અને સેવાઓ :**

GST ના પ્રારંભિક અમલમાં કેટલીક વસ્તુઓ અને સેવાઓ પર GST લાગતો નથી. હાલના તબક્કે તેમના પર જૂના પરોક્ષ વેરા જ લાગે છે. તબક્કાવાર આ વસ્તુઓ અને સેવાઓ પણ GST માં આવી શકે છે, પણ હાલ તેમના પર GST નથી. આવી વસ્તુઓ અને સેવામાં;

a. માનવ-વપરાશ માટેનો આલ્કોહોલિક લીકર અને

b. પેટ્રોલિયમ પેદાશો(જેવાં કે પેટ્રોલ, ડીઝલ, કૂડ (ATF-Aviation Turbine Fuel) અને કુદરતી વાયુ) પર જૂના વેરા જ ચાલુ રહે છે.

10.11.5 ટેક્સ કેડિટની યોજના

અગાઉના પરોક્ષ વેરાના અમલમાં વેપારીને અગાઉ ભરેલા પરોક્ષ વેરાની પૂરેપૂરી વેરાશાખ(કેડિટ) મજરે મળતી ન હતી, પણ GST માં ટેક્સ કેડિટ આપવાની યોજના છે. અહીં વેપારી વસ્તુ ખરીદે ત્યારે તેણે ચૂકવેલ GST ની રકમ તે વસ્તુ વેચે ત્યારે ભરવાપાત્ર GST ની રકમમાંથી બાદ મળે છે. દા.ત., વેપારી જ્યારે માલની ખરીદી કરે ત્યારે તેણે ₹ 35,000 GST ભર્યો હોય અને તે જ માલનું જ્યારે વેચાણ કરે ત્યારે તેને ₹ 40,000 GST ભરવાનો થતો હોય, તો અગાઉ ખરીદી કરતી વખતે ભરેલા ₹ 35,000 GST બાદ મળશે અને તેને ₹ 5000 જ GST ભરવાનો થશે.

10.12 ભારતના વિવિધ સ્તરની સરકારોના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ (Idea of Budgets of Different Tiers of Governments in India)

ભારતીય સમવાયતંત્ર ત્રિસ્તરીય છે માટે હવે આપણે આ ત્રણેય કેન્દ્ર, રાજ્ય અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ મેળવીશું.

10.12.1 કેન્દ્ર સરકારના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ : ભારતમાં કેન્દ્ર સરકાર વતી દેશના નાણામંત્રી આવનારા નાણાકીય વર્ષમાં થનારા ખર્ચ અને આવકના અંદાજો લોકસભામાં રજૂ કરે છે. મોટે ભાગે ફેબ્રુઆરી માસની અંતિમ તારીખે રજૂ કરવામાં આવે છે અને માર્ચ મહિના દરમિયાન સંસદમાં તેના પર ચર્ચા-વિચારણા કર્યા બાદ તેને મંજૂર કરવામાં આવે છે અને 1લી એપ્રિલથી તેનો અમલ કરવામાં આવે છે.

કેન્દ્ર સરકારના અંદાજપત્રની મહત્વની વિગતો નીચે મુજબ છે :

મહેસૂલી ખાતું	
↓ આવક (જમા)	↓ ખર્ચ (ઉધાર)
(1) કર-આવક	(1) બિનઆયોજિત ખર્ચ (યોજનામાં ન હોય તેવા)
(A) પ્રત્યક્ષ કરવેરાથી પ્રાપ્ત થતી આવકો (B) GSTમાંથી પ્રાપ્ત આવક (C) GST હેઠળ આવરી લેવાઈ ન હોય તેવી વસ્તુ પરના પરોક્ષવેરાની આવક (D) કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશોમાંથી પ્રાપ્ત વેરાની આવક	(A) વ્યાજની ચૂકવણી (રાજ્યે/સરકારે ભૂતકાળમાં લીધેલા ધિરાણ પર ચૂકવવાનું વ્યાજ) (B) સામાજિક સેવાઓ જેવી કે શિક્ષણ, સ્વાસ્થ્ય, પાયાની સુવિધા પાછળ થતો ખર્ચ, વહીવટી સેવા પાછળ થતો ખર્ચ, સામાન્ય સેવાઓ પાછળ થતો ખર્ચ (C) આર્થિક સેવાઓ જેવી કે ખેતી, ઉદ્યોગ, વીજળી, વાહનવ્યવહાર. ટેકનોલોજી પાછળ થતો ખર્ચ (D) રાજ્ય સરકાર અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોને અપાતું અનુદાન અને સહાય (E) સંરક્ષણ પાછળ થતું ખર્ચ (F) સબસિડી (G) પેન્શન, પગાર વગેરે
(2) કર સિવાયની આવકો	(2) આયોજિત ખર્ચ (યોજનામાં હોય તેવા)
(A) સરકારે આપેલા ધિરાણ પર મળનારા વ્યાજની આવક (B) જાહેર ઉદ્યોગમાંથી મળેલા નફા અને ડિવિડન્ડની આવક (C) જાહેર સેવા-સુવિધામાંથી પ્રાપ્ત ફી તથા દંડની આવક (D) વિદેશોમાંથી પ્રાપ્ત થતું સહાયક અનુદાન	(A) ખેતી, ઉદ્યોગો, સિંચાઈ, સૂચના, પ્રસારણ, ઊર્જા, ખનીજ, વાહનવ્યવહાર અન્ય ક્ષેત્રો પાછળ થતો આયોજિત ખર્ચ (B) કેન્દ્ર અને રાજ્ય શાસિત પ્રદેશોને અપાતી સહાય

મૂડી ખાતું	
↓ આવક (જમા)	↓ ખર્ચ (ઉધાર)
(1) ઋણ-વસૂલી (Recovery of Loans) (2) દેવાથી પ્રાપ્ત થતી આવક (3) અન્ય આવક દા. ત., વિમૂડીકરણમાંથી થતી આવક, નાની બચત યોજનામાંથી થતી આવક	(1) ઋણની પુનઃચૂકવણી (2) અન્ય સરકારને અપાતા ધિરાણ પાછળ થતો ખર્ચ (3) સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રોમાં થતો મૂડીખર્ચ (4) સંરક્ષણક્ષેત્રે થતો મૂડીખર્ચ

નોંધ : કેન્દ્ર સરકારના ખર્ચનું વર્ગીકરણ આયોજિત અને બિનઆયોજિત ખર્ચ તરીકે થાય છે જ્યારે રાજ્ય સરકારના ખર્ચનું વર્ગીકરણ વિકાસલક્ષી અને બિનવિકાસલક્ષી ખર્ચ તરીકે થાય છે.

વિકાસલક્ષી ખર્ચ એટલે એવો ખર્ચ, જેના થકી આર્થિક વિકાસને પ્રત્યક્ષ અને સીધો વેગ મળે છે. દા. ત., સિંચાઈની સગવડો. બિનવિકાસલક્ષી ખર્ચ, જે સીધો વિકાસલક્ષી બાબતો પાછળ થતો નથી પણ પરોક્ષ રીતે લાંબે ગાળે વિકાસને અસર કરી શકે છે. દા.ત., પેન્શનની ચૂકવણી માટેનો ખર્ચ.

10.12.2 રાજ્યના અંદાજપત્રના ખાતા તથા તેની મહત્વની વિગતો : ભારતમાં રાજ્ય સરકાર પાસે કેન્દ્ર સરકાર કરતાં ઓછા ઉત્પાદક વેરાઓ છે અને જવાબદારી વધારે છે તે સંદર્ભે રાજ્ય સરકારનું અંદાજપત્ર નીચે મુજબ સમજી શકાય :

રાજ્ય સરકારનું મહેસૂલી ખાતું	
આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
<p>(1) કેન્દ્રીય વેરાઓમાંથી મળેલો હિસ્સો (નાણાપંચની ભલામણ મુજબ)</p> <p>(2) રાજ્યના કરવેરાની આવકો</p> <p>(A) ખેતીની આવક ઉપરનો કર જે હાલમાં લેવાતો નથી.</p> <p>(B) જમીન-મહેસૂલ</p> <p>(C) સ્ટેમ્પ ડ્યૂટી</p> <p>(D) રાજ્યની આબકારી જકાત</p> <p>(E) વેચાણવેરા/મૂલ્યવર્ધિત કર</p> <p>(F) એન્ટ્રી ટેક્સ</p> <p>(G) લકઝરી ટેક્સ</p> <p>(H) મનોરંજનનો કર</p> <p>(I) અન્ય કરવેરા</p> <p>(J) વાહનકર</p> <p>(K) વીજળી પરનો વેરો</p> <p>(3) GST માંથી બાદ રખાયેલ વસ્તુ પરના પરોક્ષ વેરાની આવક</p> <p>(4) અન્ય આવકો : અનુદાન, દાન, ભેટ</p>	<p>(1) વિકાસલક્ષી</p> <p>(A) સામાજિક સેવાઓ જેવી કે શિક્ષણ, આરોગ્ય, પોષણ, પાણી-પુરવઠો, પછાત વર્ગોનું કલ્યાણ વગેરે પાછળ થતો ખર્ચ</p> <p>(B) આર્થિક સેવાઓ જેવી કે કૃષિ, ગ્રામીણવિકાસ, સિંચાઈ, ઉદ્યોગ, પરિવહન, સંચાર, વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી, પર્યાવરણ વગેરે પાછળનો ખર્ચ</p> <p>(2) બિનવિકાસલક્ષી</p> <p>(A) સામાન્ય સેવાઓ જેવી કે વહીવટીય સેવાઓ, પેન્શન અને નિવૃત્તિના લાભ, નાણાકીય સેવાઓ વગેરે પાછળ થતો ખર્ચ</p> <p>(B) અન્ય ખર્ચ : સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને અપાતા અનુદાન</p>

રાજ્ય સરકારનું મૂડીખાતું	
આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
<p>(1) જાહેર દેવું</p> <p>(A) રાજ્ય સરકારનું આંતરિક દેવું</p> <p>(B) કેન્દ્ર તરફથી મળતી લોન અને પેશગીઓ</p> <p>(2) અન્ય સરકારોને આપેલી લોન અને પેશગીઓની વસૂલાત</p> <p>(3) અન્ય મૂડીઆવક દા. ત., વિનિવેશીકરણ(ડીસઈન્વેસ્ટમેન્ટ) પ્રાપ્ત થતી મૂડીઆવકો</p>	<p>(1) વિકાસલક્ષી</p> <p>(A) સામાજિક સેવાઓ પાછળ થતો મૂડીખર્ચ</p> <p>(B) આર્થિક સેવાઓ પાછળ થતો મૂડીખર્ચ</p> <p>(2) બિનવિકાસલક્ષી</p> <p>(A) સામાન્ય સેવાઓ પાછળ થતો મૂડીખર્ચ</p> <p>(B) જાહેર દેવાની ચૂકવણી</p> <p>(C) અન્ય ખર્ચ : રાજ્ય દ્વારા સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને, સરકારોને અપાતી લોન અને પેશગીઓ</p>

10.12.3 સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ : આપણા દેશમાં શહેરોમાં મહાનગરપાલિકા, નગરોમાં નગરપાલિકા, ગ્રામપંચાયતો, તાલુકા પંચાયતો અને જિલ્લા પંચાયતો એ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થા તરીકે કામ કરે છે. બંધારણે આ સત્તામંડળોને કરવાનાં કામ તથા ઉઘરાવવાપાત્ર વેરાની છૂટ આપી છે. પંચાયતીરાજના કાયદા દ્વારા સંસદે પંચાયતોને વધારે આર્થિક મજબૂતી આપી છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓએ કરવાના મહત્વનાં કામમાં નળ, ગટર અને રસ્તાની સ્વચ્છતા, જાહેર સ્વાસ્થ્ય, પાણી-પુરવઠો, જાહેર રસ્તાનું વીજળીકરણ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનના અંદાજપત્રનો ખ્યાલ મહેસૂલી ખાતું	
આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
(1) રાજ્ય તરફથી સ્થાનિક સરકારને આવક પ્રાપ્ત થાય. (A) અનુદાન, સબસિડી (B) સરકારની યોજના માટે રાજ્ય સરકાર તરફથી મળતો ફાળો	(1) અનુદાન-સબસિડી મેળવવા માટે આપવાનો થતો ફાળો
(2) જકાત (ઑક્ટ્રોય) (ગુજરાતમાં નાબૂદ કરવામાં આવી છે.)	(2) ધિરાણ લેવા માટે થતો ખર્ચ
(3) પ્રોપર્ટી ટેક્સ : (મિલકતવેરો) (A) સામાન્ય વેરો (B) પાણીવેરો (C) વેકન્ટ લેન્ડ ટેક્સ (પડતર જમીનવેરો)	(3) સ્થાપના-ખર્ચ Establishment Exp. દા.ત., પગાર, પેન્શન વગેરે પાછળ થતો ખર્ચ
(4) અન્ય વેરા : (A) વાહનવેરો (B) મનોરંજનવેરો (C) શિક્ષણવેરો (ઉપકર)	(4) વહીવટીય ખર્ચ : સ્ટેશનરી વગેરે ખર્ચ
(5) વેરા સિવાયની આવક : કાયદા મુજબ વસૂલ થયેલ આવક (A) મ્યુનિસિપાલિટીના માલિકીની મિલકતના વપરાશની ફી (B) જાહેર જગ્યા પર વસૂલ કરાયેલ ફી (C) જાહેર સેવાના બદલામાં લેવાયેલ ફી વગેરે.	(5) વીજળી, બળતણ-ખર્ચ
	(6) મરામત, નિભાવ-ખર્ચ
	(7) સ્થાનિક સરકાર દ્વારા યોજાતા કાર્યક્રમ માટે થતો ખર્ચ

મૂડી ખાતું	
આવક (જમા)	ખર્ચ (ઉધાર)
(1) રાજ્ય સરકારનું અનુદાન (2) માલિકીની મિલકતમાંથી મૂડીલાભ (3) ઋણ (ઉછીના લીધા તે) (4) અન્ય. દા. ત., રાજ્ય સરકાર પાસેથી આવાસ યોજના માટે મળતી મૂડી	(1) આંતરમાળખાકીય સુવિધા માટે થતો ખર્ચ (2) વાહનવ્યવહારનાં સાધનો (3) સાધનો, મશીનરી પાછળ થતો ખર્ચ

10.13 પંચાયતનાં કાર્યો અને આવકનો સ્રોત (Functions of a Panchayat and Sources of Its Revenue)

‘પંચાયત’ એટલે ‘પાંચ વ્યક્તિની સભા’. ભારતમાં સ્થાનિક શાસનમાં નિર્ણયની પ્રક્રિયાનું આ માળખું વર્ષો જૂનું છે. ભારતના બંધારણ મુજબ દરેક ગ્રામપંચાયત પોતાના ગામ માટે વિકાસ અને સામાજિક ન્યાયની યોજના બનાવી શકે છે. પંચાયતમાં ગ્રામસભા દ્વારા નિર્ણયો થાય છે અને રાજ્યના નાણાપંચની ભલામણ મુજબ પંચાયતને નાણાં ફાળવાય છે. પંચાયતીરાજના ધારાએ પંચાયતોને વધુ નાણાકીય મજબૂતી આપી છે. હવે કેન્દ્ર સરકાર પોતે જ પંચાયતના ખાતામાં વિકાસકાર્યો માટે સીધાં જ નાણાં જમા કરાવે છે. પંચાયતોનો રાજ્ય સરકાર પરનો આધાર ઘટ્યો છે અને નાણાકીય સમૃદ્ધિ વધી છે. નિર્ણયો લેવાની સ્વતંત્રતામાં વધારો થયો છે.

10.13.1 પંચાયતની આવકનાં સાધનો :

- (1) બંધારણ માન્ય અને રાજ્ય સરકારે મંજૂરી આપી હોય તેવા સ્થાનિક વેરા તથા દંડની રકમ
- (2) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા મળતું સીધું અનુદાન
- (3) રાજ્યની વિવિધ યોજનાઓના અમલ માટે પંચાયતને ફાળવાતાં નાણાં

10.13.2 પંચાયતનાં કાર્યો - ખર્ચ-સ્થાનો : પંચાયતોએ મૂળભૂત રીતે જાહેર સફાઈ, જાહેર આરોગ્ય, પાણીની સુવિધા અને રસ્તા જેવી સુવિધા માટે કામ કરવાનું હોય છે.

10.14 અંદાજપત્રની ખાધના પ્રકારો (Types of Deficits in a Budget)

અંદાજપત્રો સમતુલિત અને અસમતુલિત હોય છે. અસમતુલિત અંદાજપત્ર પુરાંતવાળું કે ખાધવાળું હોઈ શકે છે અને ખાધવાળા અંદાજપત્રમાં અંદાજપત્રની વિવિધ ખાધ નીચે મુજબ સમજી શકાય :

10.14.1 મહેસૂલી ખાધ : અંદાજપત્રમાં મહેસૂલી આવક કરતાં મહેસૂલી ખર્ચ વધી જાય ત્યારે મહેસૂલી ખાધ ઉદ્ભવે છે. આ પ્રકારની ખાધ એ દર્શાવે છે કે, રાજ્યના ચાલુ ખર્ચ ચાલુ આવક કરતાં વધારે છે. વ્યાવહારિક તથા હિસાબી દૃષ્ટિએ આવી ખાધ તંત્રની નીચી કાર્યદક્ષતા દર્શાવે છે. મૂડીખાતાની આવકમાંથી આ ખાધ ભરપાઈ કરવાના પ્રયત્ન થઈ શકે છે.

10.14.2 અંદાજપત્રની ખાધ : અંદાજપત્રમાં બે ભાગ હોય છે : મહેસૂલી ખાતું અને મૂડીખાતું. જ્યારે મહેસૂલી અને મૂડી ખાતાની કુલ આવક કરતાં મહેસૂલી અને મૂડીખર્ચ વધારે હોય ત્યારે સમગ્ર અંદાજપત્ર ખાધવાળું ગણાય માટે તેને અંદાજપત્રીય ખાધ કહેવાય.

કેન્દ્ર સરકાર અંદાજપત્રીય ખાધ પૂરી કરવા માટે રિઝર્વ બેન્ક પાસેથી ઉપાડ કરે છે જેને ખાધપુરવણી કહે છે. જ્યારે રાજ્ય સરકાર અંદાજપત્રની ખાધ પૂરવા માટે કેન્દ્ર સરકાર પાસેથી અતિરિક્ત ઉપાડ કરે છે. (ઓવરડ્રાફ્ટ)

10.14.3 રાજકોષીય ખાધ : રાજ્ય (સરકાર) બજારમાંથી જે નાણાંનું ધિરાણ મેળવે તેને મૂડી ખાતાની આવક

કહેવાય પણ વાસ્તવિક વ્યવહારમાં તે દેવું છે. સરકારની અંદાજપત્રીય ખાધ અને સરકારે બજારમાંથી મેળવેલ દેવું એ બંનેના સરવાળાને રાજકોષીય ખાધ કહે છે. આમ, રાજકોષીય ખાધ અંદાજપત્રની ખાધ કરતાં વધુ હોય છે. રાજકોષીય ખાધ = કુલ ખર્ચ – કુલ આવક (બજારમાંથી મેળવેલા દેવા સિવાયની) અથવા અંદાજપત્રની ખાધ + બજારમાંથી મેળવેલ દેવાની રકમ.

10.14.4 પ્રાથમિક ખાધ : રાજકોષીય ખાધમાંથી વ્યાજની ચૂકવણી બાદ કરવામાં આવે તેને પ્રાથમિક ખાધ કહેવામાં આવે છે. રાજ્યને દેવાના વ્યાજની ચૂકવણી બોજો સર્જે છે પણ આ બોજો વર્તમાનના કામને કારણે નથી. દેવું ભૂતકાળમાં થયું છે અને તેનું વ્યાજ વર્તમાનમાં છે માટે વ્યાજને બાદ કરી પ્રાથમિક ખાધ મેળવાય છે. જે ચાલુ વર્ષના આવક અને ખર્ચનો અંદાજ આપે છે. આવો ખ્યાલ આ પ્રકારની ખાધમાં વ્યક્ત કરાયો છે. પરંતુ ભારતમાં આ પ્રકારની ખાધનું નીતિવિષયક મહત્ત્વ ગણાતું નથી.

10.15 અંદાજપત્રની અસરો (Effects of Budget)

અંદાજપત્ર અર્થતંત્ર અને સમાજને સામાન્ય રીતે નીચે મુજબની અસરો પહોંચાડે છે :

(1) આવકને ધ્યાનમાં રાખીને ખર્ચ કરવાના પ્રયાસ કરવા માટે સરકારને ફરજ પડે છે અને આમ સરકારમાં રાજકોષીય શિસ્ત લાવે છે.

(2) વિવિધ ક્ષેત્રો વચ્ચે નાણાકીય ફાળવણી આર્થિક અને સામાજિક મહત્ત્વના ધોરણે થાય છે અને આમ સાધનોની ન્યાયી વહેંચણી થાય છે.

(3) વિવિધ ક્ષેત્રોમાં નાણાકીય ફાળવણી દ્વારા ક્ષેત્રોને મૂડીરોકાણ અંગેની દિશા આપે છે અને કરવેરા દ્વારા લોકોની વપરાશ યોગ્ય આવક (Disposable Income)ને અસર કરી માંગનું નિયંત્રણ કરે છે.

(4) કરવેરા અને ખર્ચનું સંચાલન કરી અર્થતંત્રમાં મંદી અને ફુગાવાનું નિયંત્રણ કરે છે જેથી આર્થિક સ્થિરતા જળવાય છે.

(5) અંદાજપત્ર દ્વારા રાજ્યની યોજનાના હેતુઓના સંદર્ભમાં વૃદ્ધિ અને વિકાસને દિશા મળે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

(1) ભારતના બંધારણમાં કેટલા સ્તરની સરકારનો ઉલ્લેખ છે ?

(A) એક સ્તરીય (B) દ્વિસ્તરીય (C) ત્રિસ્તરીય (D) શૂન્ય સ્તરીય

(2) પંચાયત એટલે શું ?

(A) પાંચ વ્યક્તિની સભા (B) પચાસ વ્યક્તિની સભા
(C) પાંચ સો વ્યક્તિની સભા (D) પાંચ ગામની સભા

(3) સમતોલ અંદાજપત્રની તરફેણ કોણે કરી હતી ?

(A) એડમસ્મિથ (B) માર્શલ (C) કેઈન્સ (D) હિક્સ

(4) શિક્ષણ એ કોની જવાબદારી છે ?

(A) કેન્દ્ર સરકારની (B) રાજ્ય સરકારની
(C) સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓની (D) સંયુક્ત જવાબદારી

(5) ફુગાવા સમયે સરકાર પોતાનો ખર્ચ કેવો રાખે છે ?

(A) સ્થિર રાખે છે (B) ઘટાડે છે (C) વધારે છે (D) શૂન્ય કરી નાંખે છે

- (6) કોની ભલામણ મુજબ રાજ્યોને કેન્દ્રની કર-આવકનો હિસ્સો મળે છે ?
 (A) આયોજનપંચ (B) નાણાપંચ (C) નીતિઆયોગ (D) કેન્દ્ર સરકાર
- (7) ભારતમાં કયા પ્રકારની ખાધનું નીતિવિષયક મહત્ત્વ ગણાતું નથી ?
 (A) મહેસૂલી ખાધ (B) અંદાજપત્રીય ખાધ (C) રાજકોષીય ખાધ (D) પ્રાથમિક ખાધ
- (8) નીચેના પૈકી કયા વેરાનો સમાવેશ GSTમાં થાય છે ?
 (A) આવકવેરો (B) બક્ષિસવેરો (C) સંપત્તિવેરો (D) સેવાવેરો

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) અંદાજપત્ર એટલે શું ?
 (2) અંદાજપત્રને કેટલી બાજુઓ હોય છે ? કઈ-કઈ ?
 (3) કેન્દ્ર અને રાજ્યની સંયુક્ત જવાબદારી હેઠળનાં કાર્યોની યાદી આપો ?
 (4) સામાન્ય રીતે સંસદમાં અંદાજપત્ર કોણ રજૂ કરે છે ?
 (5) ખાધવાળું અંદાજપત્ર કોને કહેવાય ?
 (6) સામાન્ય રીતે અંદાજપત્રના અમલનો સમયગાળો કયો હોય છે ?
 (7) મહેસૂલી આવક કોને કહેવાય ?
 (8) વિકાસલક્ષી ખર્ચાઓ કોને કહેવાય ?
 (9) બિનવિકાસલક્ષી ખર્ચાઓમાં કયા ખર્ચાઓનો સમાવેશ થાય છે ?
 (10) પંચાયતની આવકનાં સાધનો જણાવો.
 (11) ભારતમાં વસ્તુ સેવાકર (GST)નો અમલ ક્યારથી કરવામાં આવ્યો ?
 (12) GST કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ કોણ હોય છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) અંદાજપત્ર દ્વારા સંપત્તિની પુનઃ વહેંચણી કઈ રીતે થઈ શકે છે ? સમજાવો.
 (2) અંદાજપત્રના પ્રકારો ટૂંકમાં સમજાવો.
 (3) પુરાંતવાળા અંદાજપત્રના ફાયદાઓ જણાવો.
 (4) GSTનો અર્થ આપો.
 (5) GSTના કેટલા ભાગ પડે છે? કયા-કયા?
 (6) GST, CGST, SGST, UTGST અને IGSTનાં પૂર્ણ નામ આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) અર્થ આપો : મહેસૂલી ખાધ, અંદાજપત્રીય ખાધ, રાજકોષીય ખાધ, પ્રાથમિક ખાધ
 (2) અંદાજપત્રની અસરો જણાવો.
 (3) ખ્યાલો સમજાવો : (A) મૂડી-આવક (B) મૂડીખર્ચ (D) મહેસૂલી ખર્ચ
 (4) રાજ્ય સરકારના મૂડીખાતાની આવક અને ખર્ચબાજુની વિગતો જણાવો.

(5) પંચાયતોનાં કાર્યો અને આવકના સ્ત્રોતો જણાવો.

(6) વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર લાવવા પાછળનાં કારણો જણાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) અંદાજપત્રનો અર્થ આપી તેના ઉદ્દેશોની સમજૂતી આપો.
- (2) કેન્દ્ર સરકારના અંદાજપત્રના હિસાબી ખાતાઓની વિગતે ચર્ચા કરો.
- (3) રાજ્ય સરકારના અંદાજપત્ર ઉપર ટૂંક નોંધ લખો.
- (4) અંદાજપત્રની ખાધના પ્રકારો સમજાવો.
- (5) વસ્તુઓ અને સેવાઓ કરનું અમલીકરણ વિગતવાર સમજાવો.

પારિભાષિક શબ્દો

અંદાજપત્ર (Budget)	: સરકાર દ્વારા આવનારા નાણાકીય વર્ષ માટે રજૂ કરવામાં આવનાર ખર્ચ અને આવકના અંદાજો
સમતોલ અંદાજપત્ર (Balanced Budget)	: જે અંદાજપત્રમાં આવક અને ખર્ચના અંદાજો સરખા હોય તેને સમતોલ અંદાજપત્ર કહેવાય.
અસમતોલ અંદાજપત્ર (Unbalanced Budget)	: જે અંદાજપત્રમાં આવક અને ખર્ચના અંદાજો સરખા ન હોય તેને અસમતોલ અંદાજપત્ર કહેવાય.
પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર (Surplus Budget)	: જ્યારે અંદાજપત્રમાં અંદાજિત ખર્ચ કરતાં અંદાજિત આવક વધારે હોય ત્યારે તેવું અંદાજપત્ર પુરાંતવાળું અંદાજપત્ર કહેવાય.
ખાધવાળું અંદાજપત્ર (Deficit Budget)	: જ્યારે અંદાજપત્રમાં અંદાજિત ખર્ચ કરતાં અંદાજિત આવક ઓછી હોય ત્યારે આવું અંદાજપત્ર ખાધવાળું અંદાજપત્ર કહેવામાં આવે છે.
મહેસૂલ ખાતું (Revenue Account)	: મહેસૂલી આવક અને મહેસૂલી ખર્ચના અંદાજો દર્શાવતું ખાતું
મૂડીખાતું (Capital Account)	: મૂડી-આવકો તથા મૂડીખર્ચના અંદાજો દર્શાવતું ખાતું
મહેસૂલી આવક (Revenue Receipt)	: કરવેરા, કર સિવાયની આવકો મહેસૂલી આવકો છે.
મહેસૂલી ખર્ચ (Revenue Expenditure)	: સરકારના વપરાશી-ખર્ચ, પગાર-તથ્યાં અને નાણાકીય સહાયો, અનુદાનો માટેનું ખર્ચ મહેસૂલી ખર્ચ છે.
મૂડી-આવક (Capital Receipt)	: રાજ્યએ દેશના બજારમાંથી અને વિદેશમાંથી મેળવેલી લોન, મધ્યસ્થ બેન્કમાંથી લીધેલ કરજ તેમજ વિમૂડીકરણમાંથી થતી આવકો મૂડીખાતાની આવકો છે. જેમની અસરો લાંબા ગાળામાં વર્તાય છે.
મૂડીખર્ચ (Capital Expenditure)	: જમીન-મકાન-ચંત્રો, જાહેર સાહસોના શેર જેવી મૂડી બાબતો પાછળ થયેલો ખર્ચ મૂડીખાતાનો ખર્ચ છે. જેમની અસરો લાંબા ગાળામાં વર્તાય છે.
મહેસૂલી ખાધ (Revenue Deficit)	: અંદાજપત્રમાં મહેસૂલી આવક કરતાં મહેસૂલી ખર્ચ વધારે હોય ત્યારે ઉદ્ભવતી ખાધ
અંદાજપત્રીય ખાધ (Budgetary Deficit)	: જ્યારે સરકારના અંદાજપત્રમાં મહેસૂલી ખાતા તથા મૂડી-ખાતાની આવકો કરતાં મહેસૂલી ખાતા અને મૂડીખાતાનું ખર્ચ વધારે હોય ત્યારે અંદાજપત્રીય ખાધ ઊભી થાય છે.

રાજકોષીય ખાધ (Fiscal Deficit)	: સરકારની અંદાજપત્રીય ખાધ અને સરકારે બજારમાંથી મેળવેલ કરજનો સરવાળો રાજકોષીય ખાધ છે. રાજકોષીય ખાધ = કુલ ખર્ચ – કુલ આવક (બજારમાંથી મેળવેલા દેવા સિવાયની).
પ્રાથમિક ખાધ (Primary Deficit)	: રાજકોષીય ખાધમાંથી વ્યાજની ચૂકવણી બાદ કરતાં બાકી રહેતી ખાધ. રાજકોષીય ખાધ – વ્યાજની ચૂકવણી = પ્રાથમિક ખાધ
વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર	: • વસ્તુઓ કે સેવાઓના પૂર્તિ (Supply) પર લાદવામાં આવતો કર એટલે વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર જેને ટૂંકમાં જીએસટી (GST) કહેવામાં આવે છે. • કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારોના વિવિધ પરોક્ષ કરવેરા રદ કરી વસ્તુઓ અને સેવાઓને એક જ કર હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા છે તેને વસ્તુઓ અને સેવાઓનો કર (વસેક-GST) કહે છે.
SGST	: State Goods and Services Tax
CGST	: Central Goods and Services Tax
UTGST	: Union Territory Goods and Services Tax
IGST	: Integreted Goods and Services Tax

● પ્રસ્તાવના	11.4.6 ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)નો સિદ્ધાંત
11.1 કૌટિલ્ય (ચાણક્ય)	11.4.6.1 ધનિકોનું હૃદય-પરિવર્તન શક્ય છે.
11.1.1 પરિચય	11.4.6.2 હકના બદલે ફરજો
11.2 કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર	11.4.6.3 લોકમતની જાગૃતિ
11.2.1 જનપદ (રાજ્ય)ની સ્થાપના	11.4.6.4 સમગ્ર સમાજહિતનું મહત્વ
11.2.2 રાજકોષ	11.4.6.5 ટ્રસ્ટી (વાલી)ને વળતર
11.2.3 કરવેરાનીતિ	11.4.6.6 રાષ્ટ્રીયકરણનો વિરોધ
11.2.3.1 ભૂમિકર	11.4.6.7 વારસદારની નિમણૂક
11.2.3.2 આયાત-નિકાસકર	11.4.6.8 રાજ્યનું નિયંત્રણ
11.2.4 કૃષિ-પશુપાલન	11.5 પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાય
11.2.5 ઉદ્યોગ	11.5.1 પરિચય
11.3 ગાંધીજી	11.6 પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયના અર્થ-વ્યવસ્થાના મુખ્ય આર્થિક વિચારો
11.3.1 પરિચય	11.6.1 ત્રીજા વિકલ્પની શોધ
11.3.2 ગાંધીજીના જીવનમાં વિચારકો અને ગ્રંથોનો પ્રભાવ	11.6.2 એકાત્મ માનવવાદ
11.4 ગાંધીજીના મુખ્ય આર્થિક વિચારો	11.6.3 સાધ્ય-સાધનનો વિવેક
11.4.1 સર્વોદય	11.6.4 સંપત્તિની માલિકી
11.4.2 શ્રમનું ગૌરવ	11.6.5 વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થા
11.4.3 યંત્રનો ઉપયોગ	11.6.6 સંયમિત ઉપભોગ
11.4.4 વિકેન્દ્રીત અર્થવ્યવસ્થા	11.6.7 શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ
11.4.5 સાદગી અને અપરિગ્રહ	11.7 પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયના મતે અર્થ-વ્યવસ્થાના ઉદ્દેશો

પ્રસ્તાવના (Introduction)

માનવજીવન અને માનવીની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે અર્થ-વ્યવસ્થાનું સંચાલન, ઉત્પાદન, આવક, વહેંચણી, રોજગારી, નાણું, વિનિમય, આર્થિક વિકાસ, બેંકિંગ, આર્થિક અને પર્યાવરણીય સમસ્યાના ઉકેલ વગેરેના સંદર્ભમાં રજૂ થયેલા વિચારોને આર્થિક વિચારો તરીકે ઓળખી શકાય.

વિશ્વના દરેક દેશના અર્થતંત્રના સંચાલન, ઉત્પાદન, આવક, ખર્ચ, વહેંચણી અને આર્થિક સમસ્યાઓના ઉકેલ જેવી અનેક બાબતોના સંદર્ભમાં ઘણા વિચારકોનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. જેમકે, એડમસ્મિથના “સંપત્તિના અર્થશાસ્ત્ર”માં ભૌતિક સંપત્તિ,

ઉત્પાદન, વહેંચણી, વપરાશ અને વિનિમય અંગેના આર્થિક વિચારો. પ્રો. આલ્ફ્રેડ માર્શલના માનવકલ્યાણને લક્ષમાં રાખતાં આર્થિક વિચારો. પ્રો. રોબિન્સના અછત, પસંદગી અને કરકસરને લગતા આર્થિક વિચારો. 1929-30ની વિશ્વ મહામંદી સંદર્ભમાં અર્થતંત્રને નવી દિશા અને ગતિ આપતા પ્રો. કેઇન્સના ખર્ચ, આવક અને રોજગારીને લગતા સમગ્રલક્ષી આર્થિક વિચારો જેવા પાશ્ચાત્ય ખ્યાલોનો પ્રભાવ જોવા મળે છે.

ભારતીય ગ્રંથોમાં પણ અર્થશાસ્ત્ર સંબંધિત વિચારધારાનાં દર્શન થાય છે. જેમકે, મહાભારતના શાંતિપર્વ, મનુસ્મૃતિ, શુક્રનીતિ અને કામંદકીય નીતિસાર જેવા ગ્રંથોમાં ભારતીય વિદ્વાનોએ આર્થિક બાબતો અંગે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે. આ આર્થિક વિચારોનો ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિશાસ્ત્ર સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ જોવા મળે છે. આ બધી આર્થિક વિચારધારામાં ચાણક્યના “કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર” ગ્રંથનું અગ્રસ્થાન છે.

ભારતમાં રાજાશાહી અર્થ-વ્યવસ્થાના સમયથી વર્તમાન સમયના સંદર્ભમાં અનેક આર્થિક વિચારકોનો પ્રભાવ છે. જેમાંના મુખ્ય આર્થિક વિચારકોમાંથી આ પ્રકરણમાં કૌટિલ્ય (ચાણક્ય), ગાંધીજી અને પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયના આર્થિક વિચારોનો પરિચય મેળવીશું.

11.1 કૌટિલ્ય (ચાણક્ય - Kautilya)

11.1.1 પરિચય : “કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર” ગ્રંથના રચયિતા કૌટિલ્ય એવા કૂટનીતિજ્ઞ હતા કે, જેમણે એક પૂર્ણ રાષ્ટ્રનું સ્વપ્ન સેવ્યું હતું. દાંત સાથે જન્મેલ ચણક-બ્રાહ્મણના પુત્ર ચાણક્ય કે જેમનું મૂળ નામ વિષ્ણુગુપ્ત હતું. પાટલીપુત્ર રાજ્યમાં કુસુમપુર ગામમાં બાળપણ વિતાવનાર કૌટિલ્યએ ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીની આસપાસ નંદવંશના છેલ્લા રાજા ધનાનંદના કુશાસનનો અંત લાવવા ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો સાથ લઈને તેમણે નૈતિક મૂલ્યો પર આધારિત મજબૂત અર્થ-વ્યવસ્થાવાળા સુસમૃદ્ધ રાષ્ટ્રની રચના માટે પ્રબળ પુરુષાર્થ કર્યો. રાજનીતિ, કાયદો, અર્થનીતિ, કુશળ વહીવટ, કરનીતિ, સમાજ-વ્યવસ્થા, વેપાર, ખેતી અને ઉદ્યોગ વગેરે વિષયોનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો અને “અર્થશાસ્ત્ર” જેવા વિશિષ્ટ ગ્રંથની રચના કરી જેને “કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

11.2 કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર (Economics of Kautilya)

ભારતીય સંસ્કૃતિ જેટલી પ્રાચીન છે, તેટલી જ પ્રાચીન તેની રાજ્ય-વ્યવસ્થા છે. પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યમાં રાજધર્મ, દંડનીતિ, નીતિશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર જેવા શબ્દો દ્વારા રાજ્ય-વ્યવસ્થાનો નિર્દેશ થયો છે. આજથી હજારો વર્ષ પૂર્વેના ઋષિઓના ચિંતનમાં આધુનિક સમસ્યાઓના ઉકેલ મળી આવે છે. તેઓએ પ્રવર્તમાન અને આવનાર સમયની વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત સમસ્યાઓ અને સ્થિતિને લક્ષમાં રાખી મનુષ્ય માત્રનું વ્યાવહારિક જીવન સરળ બને અને કલ્યાણના માર્ગે તેની પ્રગતિ થાય તેવું માર્ગદર્શન આપ્યું છે. “કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર” પણ આ ચિંતનશ્રેણીનો અમૂલ્ય ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ પંડિત શ્યામ શાસ્ત્રીને ગ્રંથલિપિમાં ભોજપત્ર ઉપર મૈસૂર રાજ્યની ઓરિએન્ટલ લાઈબ્રેરીમાંથી પ્રાપ્ત થયો હતો. તેમણે ઈ.સ. 1909માં શુદ્ધતા સાથે સંપૂર્ણ “કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર” ગ્રંથનું પ્રકાશન કર્યું. તેમના સંશોધન પ્રમાણે આ ગ્રંથની રચના ઈ.સ. પૂર્વે 321 અને 300ની વચ્ચે થયેલ છે.

કૌટિલ્યનું ચિંતન ‘અર્થ’ ઉપર આધારિત છે. તેમના મતે સત્તાની ચાવી ‘અર્થ’માં જ છે. માનવીનો નિર્વાહ ‘અર્થ’ ઉપર આધારિત છે. કૌટિલ્યના મતે સાધન વગરનો માણસ પણ શ્રમ દ્વારા અર્થની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. જેમ-જેમ શ્રમની ઉત્પાદકતા વધે છે તેમ-તેમ આર્થિક સાધનો પણ વિકસે છે. તેથી તેઓ માનવસર્જિત શ્રમને જ વાસ્તવિક અર્થ કહે છે. આ સંદર્ભમાં કૌટિલ્યના મતે અર્થશાસ્ત્ર એટલે “મનુષ્યની વૃત્તિ અર્થ છે, મનુષ્યના વસવાટવાળી ભૂમિ અર્થ છે. તેવી પૃથ્વીના લાભ-પાલનના ઉપાયો દર્શાવતું શાસ્ત્ર એટલે અર્થશાસ્ત્ર.” તેઓ મનુષ્યની આજીવિકા અને વસવાટના ઉપયોગ માટેની ભૂમિને સંપત્તિ ગણે છે અને તેના લાભ અને પાલનના ઉપાયો સૂચવે છે. કૌટિલ્યે દેશ અને સમયને અનુરૂપ આર્થિક વિચારો રજૂ કર્યા છે. તેથી તેમનું અર્થશાસ્ત્ર વાસ્તવમાં નીતિશાસ્ત્ર છે. તેમાં કૌટિલ્યએ 15 ભાગમાં રાજ્યના આંતરિક પ્રશાસન, પડોશી રાજ્યો સાથેનો સંબંધ, ઔષધો અને કૂટનીતિને લગતા વિચારોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

કૌટિલ્ય (ચાણક્ય)ના મુખ્ય આર્થિક વિચારો (Main Economic Thoughts of Kautilya) :

11.2.1 જનપદ (રાજ્ય)ની સ્થાપના : જનપદની સ્થાપનાના સમયે રાજાએ પ્રજા અને રાજ્યના વિકાસ માટે અનુકૂળ માળખાકીય સુવિધા ઊભી કરવી, રાજ્યમાં ખેતી અને ઉદ્યોગના વિકાસ માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. જેમકે ખાણ, કારખાના, વન, પશુશાળા, આયાત-નિકાસ, રસ્તાઓ અને બજારની રચના કરવી જોઈએ. ખેતી માટે જળાશય, તેમજ દેવાલય અને ધર્મશાળાનું નિર્માણ કરવામાં રાજાએ મદદ કરવી જોઈએ. આચાર્ય, પુરોહિત અને ક્ષત્રિયોને કરમુક્તિ આપવાની અને અસહાય અવસ્થામાં ખેડૂતોને મદદ કરવી જોઈએ તેવી હિમાયત પણ કરી છે.

11.2.2 રાજકોષ : કૌટિલ્યે રાજ્યની સમૃદ્ધિ અને સુરક્ષા માટે જે ઉપાયો અને સાધનો બતાવ્યાં છે તેમાં રાજકોષનું મહત્વનું સ્થાન છે. રાજ્યના સંગઠન, સમૃદ્ધિ, સ્થિરતા અને સંચાલન રાજકોષ ઉપર જ નિર્ભર છે. તેથી સૌથી પહેલાં રાજાએ કોષનું ધ્યાન રાખવું અને દરેક પરિસ્થિતિમાં પોતાના રાજકોષને વધારવા પ્રયત્નશીલ રહેવાનું સૂચન કર્યું છે. કૌટિલ્યે રાજ્યની આવકના સાત સ્રોત દર્શાવ્યા છે. જેમાં (1) નગર (2) ગ્રામ (3) સિંચાઈ (4) ખાણ (5) જંગલ (6) પશુપાલન (7) વેપાર-વાણિજ્યનો સમાવેશ થાય છે. તેઓએ ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે રાજાએ વર્ષમાં એક જ વખત કર લેવો જોઈએ અને કર ઉઘરાવવા માટે પ્રજા ઉપર કોઈ બળજબરી કર્યા વગર રાજકોષ વધારવો જોઈએ. દુષ્કાળ અને અતિવૃષ્ટિ જેવી કુદરતી આપત્તિવાળા વિસ્તારમાં કરવસૂલીમાં સખતાઈ ન કરવાનું પણ જણાવ્યું છે. કૌટિલ્યે રાજકોષના વધારા માટે સાર્વજનિક સંપત્તિ, કીમતી ભેટ, ઈનામ, દંડ, વેપારવૃદ્ધિ અને વિપુલ ધાન્ય ઉત્પાદન વધારવા જેવા ઉપાયો પણ સૂચવ્યા છે.

રાજકોષ મોટા ભાગે વસ્તુ સ્વરૂપે જ મળે છે. તેથી તેને સંગ્રહવા માટે ગોદામોની વ્યવસ્થા કરવી અને આ રીતે મળેલ કોષનો ઉપયોગ રાજ્યનાં કલ્યાણનાં કાર્યો માટે કરવો જોઈએ. કૌટિલ્યે કઈ વસ્તુ પર અને કોની પાસેથી કેટલા પ્રમાણમાં રાજાએ કર લેવો તેની પણ સ્પષ્ટતા કરી છે. જેમકે, અનાજ પકવતા ખેડૂત પાસેથી ઉત્પાદનનો ચોથો ભાગ, વન્ય, કપાસ, ઊન, રેશમ, લાખ અને દવાઓ જેવી વસ્તુઓ પર ઉત્પાદનનો અડધો ભાગ એવી જ રીતે અન્ય વ્યવસાયમાં પણ કર બાબતની સ્પષ્ટતા કરી છે. કૌટિલ્યના વિચારોમાં જોવા મળતા કલ્યાણલક્ષી રાજ્યની ભાવનાના ખ્યાલો આજે પણ રાજ્યને પ્રજાનાં કલ્યાણલક્ષી કાર્યોના આયોજન માટે ઉપયોગી છે.

11.2.3 કરવેરાનીતિ : કરવેરા અંગે કૌટિલ્યે ચોક્કસ સિદ્ધાંતો રજૂ કર્યા છે. જેમાં રાજા માટે કરવેરાની મર્યાદા, ટૂંકા ગાળાની અને લાંબા ગાળાની કરનીતિ જેવી બાબતોની સ્પષ્ટતા જોવા મળે છે. આકસ્મિક સંજોગોમાં વેરાના દર ઊંચા લઈ જવાની જોગવાઈ પણ દર્શાવી છે. જેમ બગીચામાં ફળના ઝાડ ઉપરથી પાકા ફળને તોડી એકઠાં કરવામાં આવે છે. તેવી રીતે રાજાએ પણ પ્રજાની શક્તિ અને સ્થિતિનો વિચાર કરીને જ કર લેવો જોઈએ અને કરવેરા ઉઘરાવવાની પ્રક્રિયા ઓછી ખર્ચાળ અને સરળ હોવી જોઈએ તેમજ પ્રજા પર ભારરૂપ પણ ના હોવી જોઈએ. આ સંદર્ભમાં કૌટિલ્યે નીચે પ્રમાણે કરમાળખાના નિયમો રજૂ કર્યા છે :

11.2.3.1 ભૂમિકર : રાજ્યને ખેત-ઉત્પાદનનો ચોક્કસ ભાગ ખેડૂત કે માલિક પાસેથી ભૂમિકરરૂપે લેવાનો અધિકાર હતો. જમીનનો પ્રકાર, જમીનની ઉત્પાદકતા, ખેત-ઉત્પાદનનું સ્વરૂપ, સિંચાઈનો પ્રકાર અને સગવડ વગેરે પાસાઓને ધ્યાનમાં રાખી કૌટિલ્યે ભૂમિકરનું પ્રમાણ નક્કી કરવા અંગેના નિયમો આપ્યા છે. તેમજ રાજ્યે ખેડૂતોને ખેત-ઉત્પાદન વધારવા માટે કરમાં છૂટ આપવાની પણ હિમાયત કરી છે.

11.2.3.2 આયાત-નિકાસકર : કૌટિલ્યે આયાત-નિકાસ કર સંદર્ભમાં વસ્તુને ત્રણ ભાગમાં વહેંચીને કર-વ્યવસ્થા સૂચવી છે. જેમાં

- (1) બાહ્ય શુલ્ક (કર) : પોતાના રાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન થતી વસ્તુ પર લેવામાં આવનાર કરને બાહ્યશુલ્ક (કર) કહે છે.
- (2) આભ્યન્તર શુલ્ક (કર) : રાજ્ય કે રાજધાનીમાં ઉત્પાદિત વસ્તુ પર લેવામાં આવતા કરને આભ્યન્તર શુલ્ક કહે છે.
- (3) આતિથ્ય શુલ્ક (કર) : વિદેશમાંથી લાવવામાં આવતી વસ્તુ પર લેવામાં આવતા કરને આતિથ્ય શુલ્ક કહે છે.

કૌટિલ્યે વસ્તુના પ્રકાર અને મહત્વના આધારે કર લેવાના નિયમો દર્શાવ્યા છે. જકાત માટે જકાતનાકા ઊભા કરવા તેમજ માર્ગવેરા અને મિલકતવેરા અંગેના નિયમો પણ રજૂ કર્યા છે.

11.2.4 કૃષિ-પશુપાલન : કૌટિલ્યએ કૃષિને આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન ગણાવ્યું છે. તેમણે ભૂમિને બે પ્રકારમાં વિભાજિત કરી છે. જેમાં (1) રાજ્ય હસ્તકની ભૂમિ (2) વ્યક્તિગત માલિકોની ભૂમિ. આમાંથી રાજ્ય હસ્તકની ભૂમિ દાસો, મજૂરો અને કેદીઓ પાસે ખેડાવીને વાવણી કરવામાં આવતી. ભૂમિનો પૂરો ઉપયોગ ખેતી માટે થાય તેવું કૌટિલ્ય માનતા, તેથી વણખેડાયેલી જમીનને ખેતીલાયક બનાવવાની હિમાયત કરે છે. કારણ કે બિનઉત્પાદક ભૂમિનો કોઈ અર્થ નથી, ખેડૂતો ખેત-ઉત્પાદન કરશે, તો જ રાજ્યને મહેસૂલ પ્રાપ્ત થાય અને ખેડૂતને તેની આજીવિકા મળે.

કૃષિની સાથે જ પશુપાલન વ્યવસાય સંકળાયેલો છે. તેથી કૌટિલ્યએ પશુપાલન વ્યવસાયના વિકાસના ખ્યાલો પણ રજૂ કર્યા છે અને આવકનાં સાધનોમાં પણ તેની ગણતરી કરી છે. આ સંદર્ભમાં તેમણે ત્રણ પ્રકારના પશુઓનો નિર્દેશ કર્યો છે. જેમાં (1) કેળવાયેલા પાલતું પશુઓ (2) દૂધ આપતાં પશુઓ અને (3) મૃગ્યાવનનાં (જંગલનાં) પશુઓ. પશુપાલનસંબંધી નિયમો અને દંડની જોગવાઈ પણ કૌટિલ્યે સૂચવી છે.

11.2.5 ઉદ્યોગ : કૌટિલ્ય માનતા હતા કે આર્થિક દૃષ્ટિએ સાધન-સંપન્ન રાજ્ય જ સમૃદ્ધ અને વિકસિત બની શકે, તેથી તેમને ઉદ્યોગોના વિકાસ માટેના માર્ગદર્શક વિચારો રજૂ કર્યા છે. તેમના મતે રાજાએ રાજ્યમાં નવી નવી ખાણો ખોદાવવી, હુન્નર-ઉદ્યોગોનાં કારખાનાં વધારવાં, ઉદ્યોગના વિકાસ માટે રાજ્યે અનુકૂળતા કરી આપવી અને આ માટે વાહનવ્યવહાર, સંદેશા-વ્યવહારની સગવડો વધારવી અને ઉદ્યોગ દ્વારા ઉત્પાદિત માલ-સામાનના વેચાણ માટે બજાર મળે તે રીતે શહેરોનો વિકાસ કરવો જોઈએ.

“કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર”માં રજૂ થયેલા આર્થિક વિચારો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, કૌટિલ્યના વિચારો રાજનૈતિક અને આર્થિક ચિંતનથી પ્રેરાયેલા છે. ખૂબ શક્તિશાળી અને ઉન્નતિશીલ રાજ્યના નિર્માણ માટે જરૂરી બધાં જ તત્ત્વો ઉપર તેમણે સૂક્ષ્મ ચિંતન કરીને સર્વકાલીન સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમનો “અર્થશાસ્ત્ર” ગ્રંથ મગધ રાજ્ય અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યને ધ્યાનમાં રાખીને રચાયો હોવા છતાં, તેઓ ઈચ્છતા હતા કે, આ ગ્રંથ સર્વકાળે વિજેતા બનવાની આશા રાખતા, રાજા તેમજ કોઈ પણ રાજ્યને શાસન-સંચાલન અને વ્યવસ્થામાં ઉપયોગી બનશે. કૌટિલ્યએ કરચોરી અને સંપત્તિને છુપાવીને અન્યત્ર જમા કરવાની વૃત્તિનો સખત વિરોધ કર્યો છે.

11.3 ગાંધીજી (Gandhiji)

11.3.1 પરિચય : સમાજમાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા સતત ચાલ્યા કરે છે. પરિવર્તનનો ઉદ્દેશ સમાજના વિકાસનો હોય છે. આ વિકાસ તબક્કાવાર થાય છે. સમાજના વિકાસના દરેક તબક્કે કોઈક વિચારક પોતાના વિચારો દ્વારા સમાજજીવનને અસર કરે છે. તેને સમાજના રાહબર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગુજરાતના પોરબંદર શહેરમાં જન્મેલા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી કે જેમને આપણે સૌ મહાત્મા ગાંધીજી તરીકે ઓળખીએ છીએ, તે આવા જ એક સમાજના રાહબર હતા. ગાંધીજી પ્રબળ ઈચ્છાશક્તિ ધરાવનાર આદર્શવાદી સ્વપ્નદૃષ્ટા હોવા છતાં વાસ્તવિક અને વ્યવહારુંપણાના આગ્રહી હતા. સત્ય તથા અહિંસા એ તેમની વિચારધારાના ધ્રુવતારકો હતા. વિચાર અને આચાર વચ્ચેનો ભેદ દૂર કરવા તેમણે પોતાના વિચારોનો સ્વયં અમલ કર્યો. વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનમાં ધર્મ અને નીતિ પર તેમણે ખાસ ભાર મૂક્યો છે. આ ઉપરાંત અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, દારૂબંધી, કોમીએકતા, સ્ત્રીજાગૃતિ વગેરે માટે પણ ગાંધીજી સમગ્ર જીવનકાળ દરમિયાન સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા હતા. નીતિમય જીવન એમનો જીવનમંત્ર હતો. તેથી તેમણે નીતિશાસ્ત્રને અર્થશાસ્ત્રના પાયા તરીકે સ્વીકાર્યું હતું.

ગાંધીજીના આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય જીવન અંગેના સામાન્ય દર્શનને ઘણી વખત ‘ગાંધીવાદ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પરંતુ ગાંધીજીએ કોઈ અર્થશાસ્ત્રીની જેમ કોઈ ચોક્કસ વિચારસરણી આપી ન હતી. પોતાના

વિચારોને કોઈ ચોક્કસ ‘વાદ’ના માળખામાં મૂકવાનું યોગ્ય ગણેલ નથી. તેમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો ‘ગાંધીવાદ’ જેવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ અને મારે મારી પાછળ કોઈ સંપ્રદાય મૂકી જવો નથી. મેં કોઈ નવું તત્ત્વ કે નવો સિદ્ધાંત શોધી કાઢ્યો છે એવો મારો કોઈ દાવો નથી. મેં તો માત્ર જે શાશ્વત સત્યો છે તેને આપણા નિત્ય જીવનના પ્રશ્નોમાં લાગુ પાડવાનો મારી ઢબે પ્રયાસ કર્યો છે.

11.3.2 ગાંધીજીના જીવનમાં વિચારકો અને ગ્રંથોનો પ્રભાવ : ગાંધીજીના આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય વિચારધારા પર અનેક પ્રસંગો, તત્ત્વચિંતકો અને ધાર્મિક ગ્રંથોનો પ્રભાવ જોવા મળે છે :

(1) અમેરિકન ચિંતક થોરોની પ્રબળ અસર ગાંધીજી પર પડી હતી. ‘સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર’ના ખ્યાલો ગાંધીજીએ થોરોના વિચારમાંથી જ અપનાવેલ.

(2) બ્રિટનના પ્રખર માનવતાવાદી જહોન રસ્કિનના પુસ્તક “અન ટુ ધ લાસ્ટ”માંથી ગાંધીજીને ‘સર્વોદય’ની પ્રેરણા મળી હતી. માનવશ્રમને મહત્ત્વ અને ભારતની દારુણ ગરીબી દૂર કરવાનો રસ્તો પણ ગાંધીજીને રસ્કિનના વિચારોમાંથી મળ્યો હતો.

(3) રશિયાના મહાન તત્ત્વચિંતક લિયો ટોલ્સ્ટોયનું પુસ્તક “વોટ સેલ વી ડુ ધેન” (ત્યારે આપણે કરીશું શું ?) અને “ધી કિંગડમ ઓફ ગોડ ઈઝ વિથિન યુ” (ઈશ્વરનું સામ્રાજ્ય તમારા હૃદયમાં છે.)ની પણ ગાંધીજીના વિચારો ઉપર ખૂબ જ અસર થઈ છે. ‘બ્રેડ લેબર’ એટલે કે ‘રોટી-શ્રમનો સિદ્ધાંત’ના પ્રભાવથી ગાંધીજીએ શ્રમ ન કરનારને ખાવાનો અધિકાર નથી તેવા પોતાના મતના સમર્થનમાં શ્રમના ગૌરવને લગતા વિચારો રજૂ કર્યા છે.

આ ઉપરાંત તેમણે બાળપણમાં જોયેલ નાટક ‘સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્ર’માંથી જીવનમાં સત્યને મહત્ત્વ આપ્યું અને સત્યાગ્રહી થયા. તેમજ ભગવદ્ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં રજૂ થયેલા ‘જે યજ્ઞ કર્યા વગર ખાય છે તે પાપનો આહાર કરે છે.’ તે શ્લોકથી પણ તેમના શ્રમના વિચારો પર પ્રબળ અસર થઈ છે. ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત જેવા ધર્મગ્રંથો અને સંતકબીર, ગુરુનાનક અને નરસિંહ મહેતા જેવા સંતો તેમજ આધ્યાત્મિક ગુરુ શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રના વિચારોનો ગાંધીજીના વિચારોના ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ફાળો રહ્યો છે.

11.4 ગાંધીજીના મુખ્ય આર્થિક વિચારો (Main Economic Thoughts of Gandhiji)

ગાંધીજી એમ માનતા હતા કે, મૂડીવાદી કે સમાજવાદી આર્થિક પદ્ધતિ ક્યારેય ભારતની આર્થિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ આપી શકે તેમ નથી. તેથી તેમને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ, મૂડી સંચાલિત ઉત્પાદન-પદ્ધતિ અને યંત્રના વધારે પડતા ઉપયોગનો વિરોધ દર્શાવતા ભૌતિકવાદી જીવનદૃષ્ટિની સામે વૈકલ્પિક આર્થિક વિચારો રજૂ કર્યા છે.

11.4.1 સર્વોદય : ગાંધીજીએ હિંસાથી મુક્ત સમાજવાદની કલ્પના કરી જેમાં નિરાધાર, દીન, હીન સર્વોનો ઉદય થાય તેને ‘સર્વોદય’ નામ આપ્યું. ટૂંકમાં ‘સર્વનો ઉદય એટલે સર્વોદય’ ભગવતગીતામાં કહ્યું છે કે, જીવમાત્રમાં એક જ આત્મા વ્યાપી રહ્યો છે તે ન્યાયે ગાંધીજીએ પરસ્પર સહકાર અને પ્રેમને સર્વોદયના મુખ્ય આધાર ગણાવ્યા છે. સર્વોદયના સમાજવાદને સિદ્ધ કરવા માટે ગાંધીજીએ જેમાં સંયમ આવશ્યક શરત છે તેવો ‘ઈચ્છારહિતતા’નો સિદ્ધાંત આપ્યો છે. સર્વોદયના વિચારની સફળતા માટે તેમણે ત્યાગ, સ્વૈચ્છિક સેવા, યંત્રનો વિરોધ, શ્રમનો બચાવ, વિકેન્દ્રીકરણ અને શોષણને અટકાવવા જેવા વિચારો રજૂ કર્યા છે. ઉદ્યોગો અને યંત્રથી થોડાક જ લોકો ધનિક બની જાય તે પરિસ્થિતિ ગાંધીજીને માન્ય ન હતી. પણ શ્રમથી સમસ્ત માનવજાતિનું કલ્યાણ થાય તે આપણું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ તેમ માનતા હતા. તેમના મતે ‘સમાજનાં બધાં અંગ સરખા ન કોઈ નીચાં કે ન કોઈ ઊંચાં આ વાદમાં રાજા અને પ્રજા, ધનિક અને ગરીબ, માલિક અને મજૂર વચ્ચે કોઈ ભેદ ન હોય તેવો વાદ’ એટલે સમાજવાદ.

11.4.2 શ્રમનું ગૌરવ : દરેક પ્રકારનો શ્રમ કરનાર સૌ કોઈને સરખું વેતન અથવા રોજી મળવા જોઈએ એવો ગાંધીજી આગ્રહ રાખતા હતા. શ્રમ એ ઉત્પાદનનું સજીવ સાધન છે. તેથી તેના ઉપયોગ માટેની પૂરતી તક મળવી જોઈએ

અને જેની પાસે શ્રમશક્તિ છે તેને ગૌરવશાળી જીવન જીવવાની તક મળવી જોઈએ. એ રાજ્યની પણ ફરજ અને તેવું તેઓ ઈચ્છતા હતા. ગાંધીજીએ શ્રમ અને શ્રમના ગૌરવને ઈશ્વરીય નિયમ તરીકે ગણાવીને કહ્યું છે કે, ‘બુદ્ધિનું કામ શરીરની મજૂરીના કામ જેટલું મહત્વનું ને જરૂરી છે અને જીવનની સળંગ યોજનામાં તેનું નિશ્ચિત સ્થાન છે, પણ મારો આગ્રહ દરેક માણસે પોતાના શરીર વડે મજૂરી કરવી જોઈએ એવો છે. મારો દાવો છે કે કોઈ પણ માણસ શારીરિક શ્રમ કરવાની ફરજમાંથી મુક્ત ન હોય.’ આજે શ્રમની પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવ ઘટ્યું છે અને તેની કિંમત પણ ઘટી છે. આના ઉપાય રૂપે ગાંધીજીએ શ્રમના ગૌરવને સ્વીકારવાનું સૂચવ્યું છે. કારણ કે શ્રમ પ્રત્યેની નિષ્ઠા માનવીને નિર્મોહી બનાવશે અને ગરીબી તથા બેકારીની સમસ્યામાંથી મુક્તિ અપાવશે.

11.4.3 યંત્રનો ઉપયોગ : ગાંધીજી કહેતા હતા કે, આજના જમાનાને યંત્રયુગના નામે ઓળખવામાં આવે છે. કારણ કે સમગ્ર અર્થ-વ્યવસ્થા પર યંત્રનું પ્રભુત્વ છે. યંત્ર શ્રમને વધારે કાર્યક્ષમ બનાવવાના બદલે યંત્ર પોતે જ શ્રમનું સ્થાન લઈ લે તે વાત ગાંધીજીને સ્વીકાર્ય ન હતી. તેમણે યંત્રોના આંધળા અને બેફામ ઉપયોગ સામે લાલબત્તી ધરી હતી. આથી ઘણી વખત ગાંધીજીને યંત્રોના વિરોધી તરીકે ઓળખવામાં આવતા. પરંતુ વાસ્તવમાં ગાંધીજીનો યંત્રો સામેનો વિરોધ એ ‘યંત્રોની ઘેલછા’ સામેનો વિરોધ હતો. યંત્રના વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગની તેમણે તરફેણ પણ કરી હતી. ગાંધીજીના યંત્રના ઉપયોગસંબંધી નીચેના મુદ્દા તારવી શકાય :

(A) ગાંધીજી પ્રાથમિક અને સાદાં યંત્રોનો આગ્રહ રાખતા હતા. કારણ કે આવાં યંત્રો ગરીબો સરળતાથી વસાવી શકે છે.

(B) શ્રમિકની મહેનત બચાવે અને એમનો બોજો હળવો કરે તેવાં સાદાં યંત્રોને ગાંધીજી આવકારતા હતા. પરંતુ જે યંત્રો માનવીનું સ્થાન લે અને તેને બેકાર બનાવે તેવાં યંત્રો સામે ગાંધીજીનો વિરોધ હતો.

(C) યંત્રોનો ઉપયોગ સમગ્ર માનવજાત અને ખાસ કરીને ભારતના દરિદ્રનારાયણના કલ્યાણ માટે થતો હોય તો તેની સામે ગાંધીજીને કોઈ વાંધો નહતો.

(D) યંત્રથી શ્રમનો બચાવ થાય તે વાત સાચી, પણ યંત્રોના ઉપયોગને કારણે જો હજારો લોકો બેકાર બને તેવા શ્રમનો બચાવ યોગ્ય નથી. તેવી જ રીતે યંત્રોને કારણે સમય, શ્રમ અને મૂડીનો બચાવ થતો હોય તે વ્યક્તિના લાભ માટે નહિ, પણ સમગ્ર સમાજના લાભ માટે થવો જોઈએ.

(E) યંત્રોને લીધે સંપત્તિનું કેન્દ્રીકરણ થતું હોય તો ગાંધીજી તેવાં યંત્રોના ઉપયોગનો વિરોધ કરતા. યંત્રો શ્રીમંતો માટે ગરીબોના શોષણનું સાધન ન બને તે બાબતનું પણ ગાંધીજીએ ધ્યાન રાખવાનું કહ્યું હતું.

(F) ગાંધીજી એમ માનતા કે, યંત્રોનો ઉપયોગ એટલી હદ સુધી ન થવો જોઈએ કે, જેથી માનવી તેનો ગુલામ બની જાય. તેમણે જણાવેલ કે, ‘યંત્રો માનવી માટે છે, માનવી યંત્રો માટે નથી.’

11.4.4 વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થા : ગાંધીજીએ ભારત માટે વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થાની હિમાયત કરી હતી. વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થા એટલે એક તો આર્થિક સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ થોડાક લોકોના હાથમાં થવાને બદલે તેની વિશાળ જનસમુદાય વચ્ચે વ્યાપક ધોરણે વહેંચણી થયેલી હોવી જોઈએ. બીજું એ છે કે, વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થા અન્વયે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું વધુ ને વધુ પ્રસારણ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં થવું જોઈએ, કારણ કે ગાંધીજીએ કલ્પેલી અર્થ-વ્યવસ્થામાં ગામડું કેન્દ્રમાં હતું.

મોટા ભાગના મૂડીપ્રધાન ઉદ્યોગો અને સત્તાના કેન્દ્રીકરણથી સર્જાતી સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં ગાંધીજીએ વિકેન્દ્રીકરણની હિમાયત કરી હતી. આ કારણથી જ તેમણે રેંટિયો અને ખાદીનો કાર્યક્રમ દેશ સમક્ષ રજૂ કર્યો. તેમના વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થાના પાયામાં ગ્રામસ્વરાજ અને ગ્રામ સ્વાવલંબનનો ખ્યાલ રહેલો છે.

11.4.5 સાદગી અને અપરિગ્રહ : ગાંધીજી અપરિગ્રહ વ્રતના હિમાયતી હતા, એટલે કે તેઓ જરૂરિયાતથી વધારે ન વાપરવું અને ન રાખવું તે વાતના તેઓ દૃઢ આગ્રહી હતા. ગાંધીજી હંમેશાં ‘સાદું જીવન અને ઉન્નત વિચાર’ એ સૂત્રનું આચરણ કરતા હતા. આ માટે તેમને જરૂરિયાતો પર સંયમ રાખવાની હિમાયત કરી હતી. આજે માનવીએ નૈતિક મૂલ્યોને

ભૂલીને સમૃદ્ધિ તરફ આંધળી દોડ લગાવી છે, તે આજની અશાંત પરિસ્થિતિનું કારણ છે. માનવજીવનની આ કમનસીબી માટે ગાંધીજીએ ત્રણ કારણો જણાવ્યાં છે. જેમાં (1) સતત વધતી જરૂરિયાતો (2) સંકુલ યંત્રોનો વધતો ઉપયોગ (3) વહેંચણીની પ્રવર્તમાન પદ્ધતિ.

જરૂરિયાતોના પ્રમાણ અને સુખાકારી વચ્ચે સંબંધ છે. જરૂરિયાતો મર્યાદિત રાખવાથી સુખાકારી વધુ મળી શકે. નહિ કે વધુ વસ્તુઓના વપરાશથી, તેવું ગાંધીજી માનતા હતા. સાદગીપૂર્ણ જીવન દ્વારા સાચા સુખનો અનુભવ થઈ શકે. સૌની જરૂરિયાત મુજબ સૌને મળી રહે તેવી રીતે વસ્તુઓનું ઉત્પાદન થાય તે પણ એટલું જ મહત્ત્વનું છે. સાદગીના સંદર્ભમાં, ‘સૌનું પોષણ કોઈનું પણ શોષણ નહિ’ એ પાયાની વાત સ્વીકારવાનું પણ તેઓ કહે છે.

11.4.6 ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)નો સિદ્ધાંત : ગાંધીજીએ આપેલા આર્થિક વિચારો અને સિદ્ધાંતો પૈકી તેમણે રજૂ કરેલો ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)નો સિદ્ધાંત ખૂબ જ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ઈશોપનિષદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, ‘આ જગતમાં જે કંઈ છે તે સઘળું ઈશ્વરથી વ્યાપ્ત છે, એટલા માટે પ્રથમ તેનો ત્યાગ કરીને પછી ભોગવ’ આ બુનિયાદી વિચાર અને ભગવદ્ગીતાના અપરિગ્રહના સિદ્ધાંતથી પ્રેરાઈને ગાંધીજીએ વાલીપણાનો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે. આ સિદ્ધાંત સાવ સરળ છે. જેમકે, કોઈ એક વ્યક્તિને વારસામાં કે વેપાર-ઉદ્યોગ દ્વારા વિપુલ સંપત્તિની માલિકી મળી હોય તો એ મિલકતની કાયદેસરની માલિકી ભલે એ વ્યક્તિની રહે પરંતુ દેશના લાખો માણસોને સ્વમાનપૂર્વક જીવવા માટે જેટલું જરૂરી છે તેટલું જ મેળવવાનો તે વ્યક્તિને અધિકાર છે, તે સિવાય બાકીની મિલકત વાસ્તવમાં સમાજની માલિકીની છે અને તેથી તેનો ઉપયોગ અને વહીવટ એ વ્યક્તિએ સમાજના કલ્યાણ માટે કરવો જોઈએ. આ મિલકતનો તે જાણે કે, ટ્રસ્ટી (વાલી) હોય એવી રીતે તેણે વર્તવું જોઈએ. આ સંદર્ભમાં ગાંધીજી મૂડીપતિઓને ટ્રસ્ટી બનવાની સલાહ આપે છે. પોતાની સંપત્તિના વહીવટદાર તરીકે તેમને ચાલુ રહેવા દેવામાં આવશે, તે પોતાની બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને સંપત્તિમાં વધારો કરી શકશે, પણ તે વધારો પોતાના નફા માટે નહિ પણ સમસ્ત પ્રજાના કલ્યાણ માટે કોઈનું પણ શોષણ કર્યા વગર કરવો જોઈએ. તેમ ગાંધીજી માનતા હતા.

ગાંધીજીએ રજૂ કરેલા ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)ના સિદ્ધાંતના મુખ્ય મુદ્દા નીચે પ્રમાણે તારવી શકાય :

11.4.6.1 ધનિકોનું હૃદય-પરિવર્તન શક્ય છે : ગાંધીજી સત્ય અને અહિંસાના પુજારી હતા. આ વિચારોના પાયા પર તેમણે ટ્રસ્ટીશિપનો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો છે. તેમણે રજૂ કરેલ આ સિદ્ધાંત ધનિકોના હૃદય-પરિવર્તન પર રચાયેલો છે. ગાંધીજીના મતે ધનિકોએ ઉદારતા દાખવીને પોતાની પાસેની મિલકત કે સંપત્તિનો ઉપયોગ સમાજના લાભ માટે કરવો જોઈએ. તેમજ ધનિકોએ તેમની પાસેની સંપત્તિના ખરા માલિક પોતે નથી, પણ સમાજ તેનો સાચો માલિક છે તેવી રીતે વર્તવું જોઈએ. આમ, આ સિદ્ધાંત ધનિકોના હૃદય-પરિવર્તનમાં ખૂબ જ શ્રદ્ધા રાખે છે અને તે દ્વારા જ ધનિકોને પોતાની સંપત્તિનો ઉપયોગ સમાજના કલ્યાણ અર્થે કરવા મનાવી શકાશે તેમ ગાંધીજી માનતા હતા.

11.4.6.2 હકના બદલે ફરજો : ગાંધીજીએ ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતમાં સંપત્તિ કે મિલકતની માલિકીના હકને બદલે ફરજો પર વધારે ભાર મૂક્યો છે. ધનિકોએ પોતાની સંપત્તિનો સમાજ માટે મહત્તમ ઉપયોગ થાય તેવી રીતે તેના માલિકે ફરજ અદા કરવી જોઈએ તેમ ગાંધીજી ઈચ્છતા હતા.

11.4.6.3 લોકમતની જાગૃતિ : વાલીપણાના સિદ્ધાંતનો અમલ માત્ર કાયદા દ્વારા થઈ શકે નહિ, જેમકે કાયદામાં બળ અને ફરજિયાતપણાનો ભાવ રહેલો હોય છે. તેથી ગાંધીજી આ સિદ્ધાંતનો અમલ કાયદા દ્વારા નહિ પણ પ્રેમ અને હૃદય-પરિવર્તન દ્વારા જ અમલમાં મૂકવાની હિમાયત કરે છે. આ માટે ગાંધીજીએ કેળવણી અને લોકમતની જાગૃતિનો માર્ગ સૂચવ્યો છે.

11.4.6.4 સમગ્ર સમાજહિતનું મહત્ત્વ : આ સિદ્ધાંતમાં અમુક થોડીક વ્યક્તિઓના હિત કરતાં સમગ્ર સમાજના હિતને વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે તેવું ગાંધીજી ઈચ્છતા હતા. તેથી સમાજના ખૂબ મોટા વર્ગની જરૂરિયાતોને અનુલક્ષીને જ ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવું જોઈએ તે બાબત પર ગાંધીજીએ ભાર મૂક્યો છે.

11.4.6.5 ટ્રસ્ટી (વાલી)ને વળતર : મિલકત કે સંપત્તિનો માલિક જ્યારે સંપત્તિના ટ્રસ્ટી તરીકે કાર્ય કરે ત્યારે તેને તેના કાર્ય માટે વળતરની જોગવાઈ રાજ્યે નક્કી કરવી જોઈએ તેમ ગાંધીજી માનતા હતા.

11.4.6.6 રાષ્ટ્રીયકરણનો વિરોધ : આર્થિક સમાનતા લાવવા માટે ખાનગી મિલકતના હકની નાબૂદી કે ઉત્પાદનનાં સાધનોના રાષ્ટ્રીયકરણની ગાંધીજી ક્યારેય તરફેણ કરતા ન હતા. કારણ કે, રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાથી તો વ્યક્તિ વિરુદ્ધ રાજસત્તામાં વધારો થશે અને તેથી લોકોમાં નૈતિકતાનો ભાવ ઓછો થશે. માટે જ ગાંધીજી આ સિદ્ધાંતના અમલ માટે કહે છે કે, “હું મૂડીપતિ અને જમીનદાર પાસે જમીન રહેવા દઈશ પરંતુ હું તેમની મિલકતના તેઓ ટ્રસ્ટી છે, એમ સ્વીકારવા તેમને સમજાવીશ.”

11.4.6.7 વારસદારની નિમણૂક : ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંત સાથે વારસદારનો પ્રશ્ન પણ સંકળાયેલો છે. જેઓ સંપત્તિના કાયદેસરના માલિક હોય તેઓ જ સંપત્તિના વાલી રહે તેમ ગાંધીજી ઈચ્છે છે. આમાં વાલી તરીકેનો અધિકાર રાજ્ય કે સમાજને સોંપવાની જરૂર નથી. મિલકતના માલિકે સમાજના ટ્રસ્ટી બનીને વર્તવાનું છે. જેથી આ મિલકતનો સાચો વારસદાર પછી સમાજ બને છે. પરંતુ તે સંપત્તિના માલિકના અવસાન બાદ તે જેની ટ્રસ્ટી તરીકે નિમણૂક કરે, તે નવા ટ્રસ્ટી તરીકે કામ કરશે. જેમ મૃત્યુ પામેલ ટ્રસ્ટી સાચો માલિક ન હતો, તેમ નવો ટ્રસ્ટી પણ સંપત્તિનો સાચો માલિક બનતો નથી. તેમ છતાં પણ રાજ્ય કે સમાજે તેની સંપત્તિ જપ્ત કરવી નહિ. તેવું ગાંધીજી જણાવે છે. કાયદા કે રાજ્યની મંજૂરી દ્વારા વારસદાર નક્કી કરવો જોઈએ. ગાંધીજી સંપત્તિના માલિકને વારસદાર નીમવાનો અધિકાર આપવાનું કહે છે, પણ સાથે સાથે તે માટે રાજ્યના નિયંત્રણની પણ હિમાયત કરે છે.

11.4.6.8 રાજ્યનું નિયંત્રણ : મૂડીપતિઓ જ્યારે સંપત્તિના ટ્રસ્ટી (વાલી) તરીકે વર્તવામાં નિષ્ફળ જાય તેવા સંજોગોમાં ગાંધીજીએ ખાનગી મિલકતના ઉપયોગ પર રાજ્ય નિયંત્રણ અને કેટલાક વિશિષ્ટ સંજોગોમાં ખાનગી મિલકત ઓછામાં ઓછી હિંસા વાપરીને રાજ્ય હસ્તક લેવામાં આવે તે વાતને માન્ય ગણતા હતા. સંપત્તિના માલિક પાસે સંપત્તિ કયા માર્ગોથી આવી છે, તેની પણ રાજ્ય દ્વારા તપાસ થવી જોઈએ અને જરૂર જણાય ત્યાં મિલકત વળતર આપીને કે વળતર આપ્યા વગર રાજ્યે મિલકત લઈ લેવી જોઈએ. પણ સાથે સાથે ગાંધીજીએ બધા જ પ્રકારની મિલકત જપ્ત કરવાનું નથી કહ્યું તે વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

ટ્રસ્ટીશિપના સિદ્ધાંતના સંદર્ભમાં ગાંધીજીએ આર્થિક પ્રવૃત્તિનાં ત્રણ ક્ષેત્રો દર્શાવ્યાં છે. જેમાં (1) ખાનગી ક્ષેત્ર (2) ટ્રસ્ટીશિપનું ક્ષેત્ર (3) જાહેર ક્ષેત્ર. આમાંથી તેમણે ટ્રસ્ટીશિપના ક્ષેત્રને વધારે મહત્વ આપ્યું છે.

ઉપર્યુક્ત મુખ્ય આર્થિક વિચારો ઉપરાંત ગાંધીજીએ સ્વદેશી, સહકાર, નાના ઉદ્યોગો, ગ્રામસ્વરાજ આર્થિક સમાનતા, ગ્રામોદ્યોગ, વસ્તી અને સ્ત્રીઓનો દરજ્જો જેવી અનેક બાબતોના સંદર્ભમાં પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા છે. તેમના વિચારો સામૂહિક કલ્યાણકારી ભાવના સાથે માનવતાવાદી છે. વર્તમાન સમયમાં ગાંધીજીના વિચારોનો આધાર લઈને ઘણા અર્થશાસ્ત્રીઓએ વિશ્વ માટે નવી આર્થિક પદ્ધતિની તરફેણ કરી છે. ગરીબી, બેકારી, અસમાનતા અને સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ વગેરે જેવી અનેક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે ગાંધીજીના વિચારોમાંથી માર્ગદર્શન મળી શકે તેમ છે.

11.5 પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાય (Pandit Deendayal Upadhyay)

11.5.1 પરિચય : સાદું જીવન, સરળ વ્યક્તિત્વ, આંખોમાં અનોખી ચમક ધરાવતા સજ્જન આર્થિક વિચારોનું પ્રેરણાબિંદુ, મૌલિક ચિંતન અને વિચારોની અખૂટ સરવાણી ધરાવતું વ્યક્તિત્વ એટલે પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાય. 25 સપ્ટેમ્બર, 1916ના રોજ જન્મેલા પંડિત દીનદયાળ માત્ર બાવન વર્ષની ઉંમરે જ મૃત્યુ પામ્યા હતા. તેમનાં બાવન વર્ષના જીવનકાળમાં દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખી દેશના છેક છેવાડાના માનવીને સાથે લઈને દેશનો સર્વાંગી આર્થિક વિકાસ થાય તે માટે તેમણે પોતાના આર્થિક વિચારો રજૂ કર્યા છે.

બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા પંડિત દીનદયાળે તત્ત્વજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર સમાજ જીવનના તથા સાહિત્યના વિષયમાં પોતાની આગવી વિચારસરણી રજૂ કરીને સૌને પ્રભાવિત કર્યા છે. તેમજ રાજકીય, સામાજિક, સંગઠન અને પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે આગવી કાર્યપ્રણાલી દ્વારા ખૂબ જ નામના મેળવી છે.

એકાત્મ માનવવાદ, રાષ્ટ્રજીવનની દિશા, રાષ્ટ્રચિંતન, ભારતીય અર્થનીતિ, વિકાસની એક દિશા, પોલિટિકલ ડાયરી, પ્રથમ અને દ્વિતીય પંચવર્ષીય યોજનાનું વિશ્લેષણ વગેરે તેમણે રજૂ કરેલ કૃતિઓ છે. તેમાં તેમના આર્થિક વિચારોની ઝાંખી જોવા મળે છે.

11.6 પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયના મુખ્ય આર્થિક વિચારો (Main Economic Thoughts of Pandit Deendayal Upadhyay)

11.6.1 અર્થ-વ્યવસ્થાના ત્રીજા વિકલ્પની શોધ : આર્થિક ધ્યેયો મેળવવા માટે વિશ્વ પાસે મૂડીવાદ અને સમાજવાદના બે વિકલ્પ વ્યવહારમાં હતા. પંડિત દીનદયાળે અહીં ત્રીજો વિકલ્પ રજૂ કરેલ છે. વિશ્વમાં આજે ઉત્પાદનક્ષેત્રે આધુનિક ઉત્પાદન-પદ્ધતિ અને યંત્રોનો ઉપયોગ વધતો જાય છે અને કુદરતી સંપત્તિના અનેક સ્રોત આજે વિશ્વ પાસે છે. છતાં પણ આર્થિક સમૃદ્ધિ પાછળની આંધળી દોડને કારણે આજે માનવ સમુદાય અનેક સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલો જોવા મળે છે. મૂડીવાદી અને સમાજવાદી અર્થ-વ્યવસ્થા અપનાવીને ઘણા દેશોએ આર્થિક વિકાસ સાધવાનો માર્ગ અપનાવીને ઘણી સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી છે. પણ તેની સામે આર્થિક શોષણ, અસમાનતા, આર્થિક અસ્થિરતા, વર્ગવિગ્રહ તેમજ પર્યાવરણને નુકસાનસંબંધી અનેક સમસ્યાઓ પણ ત્યાં ઊભી થઈ છે. ભારતે પણ પાશ્ચાત્ય વિચારધારા અને અર્થ-વ્યવસ્થાનું આંધળું અનુકરણ કર્યું, પરિણામે ભારતમાં પણ પંચવર્ષીય યોજનાઓના આયોજન છતાં પણ ઉદ્યોગ અને ખેતીક્ષેત્રે નીચી ઉત્પાદકતા, ગ્રામીણક્ષેત્રે અપૂરતી સુવિધા, શહેરીકરણ, પર્યાવરણીય સમસ્યા, ગરીબી, બેકારી, ભાવવધારો અને નાણાંના અવમૂલ્યન જેવી અનેક સમસ્યાઓ વધી છે. આ સમસ્યાજનક પરિસ્થિતિમાંથી ભારતને બહાર લાવવા માટે પંડિત દીનદયાળે ત્રીજા વિકલ્પની હિમાયત કરી છે. આ માટે તેમનું માનવું છે કે, એકાત્મ માનવદર્શન આધારિત ‘એકાત્મ અર્થનીતિ’ આવા ત્રીજા વિકલ્પરૂપે પ્રયોજ શકાય.

11.6.2 એકાત્મ માનવવાદ : પંડિત દીનદયાળ એકાત્મ માનવવાદના પુરસ્કર્તા છે. તેમણે એકાત્મ અર્થનીતિના સંદર્ભમાં એકાત્મ માનવવાદનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો છે. તેઓ જણાવે છે કે, “એકાત્મ માનવવાદ એ ભારતીય સંસ્કૃતિનું જીવનદર્શન છે.”

એકાત્મ માનવવાદ એટલે એ માનવજીવનનું એવું દર્શન જ્યાં,

- (1) માનવીનો માત્ર આર્થિક માનવી તરીકે વિચાર થતો નથી પણ, માનવજીવનના દરેક પાસાઓનો વિચાર થાય છે.
- (2) અહીં માનવીનો અન્ય માનવી સાથેનો સંબંધ તથા માનવીનો અન્ય જગત સાથેના પરસ્પર પૂરક સંબંધને ધ્યાનમાં લઈને સમૃદ્ધ અને સુખી જીવનનું દર્શન થાય તેવો વાદ.

પંડિત દીનદયાળના મતે એકાત્મમાનવવાદની સાર્થકતા

- (1) સમાજના અજ્ઞાની તથા કચડાયેલા માણસોની સેવા
- (2) તેમના હાથ-પગમાં બળ વધારીને ઉદ્યોગ-ધંધાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે અને
- (3) તેમની આવક વધારીને તેમને માટે પાકા ઘર બનાવવામાં રહેલું છે.

આ માટે તેમને દેશની પ્રકૃતિને ધ્યાનમાં રાખીને પશ્ચિમની સિદ્ધિઓમાંથી સારી બાબતો પસંદ કરી દેશના સર્વાંગી વિકાસના હેતુ માટે પ્રયોજવાની હિમાયત કરી છે.

11.6.3 સાધ્ય-સાધનનો વિવેક : પંડિત દીનદયાળ કહે છે કે, “સ્વતંત્રતા પહેલાં આપણે દરેક પ્રશ્નને રાષ્ટ્રીય

દષ્ટિકોણથી જોતા હતા, પરંતુ હવે આપણે દરેક પ્રશ્નને આર્થિક દષ્ટિકોણથી જોવા લાગ્યા છીએ. તેનું કારણ આજે સાધ્ય અને સાધનનો વિવેક નથી રહ્યો તે છે.” માનવજીવનના ઉદ્દેશો અને જીવનમાં સંપત્તિના સ્થાનને લગતા વિચારો જ્યાં સુધી નિશ્ચિત નહિ કરીએ ત્યાં સુધી આપણે તેના માટે જરૂરી સાધનો નક્કી નહિ કરી શકીએ. તેથી આર્થિક વિકાસનું મૂલ્યાંકન માનવીના સર્વાંગીક વિકાસના સંદર્ભમાં જ થવું જોઈએ. માનવીનું મુખ્ય સાધ્ય સુખ માટે સંપત્તિ કમાવવાનું છે અને માનવશક્તિ તે પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન છે. તેથી માનવશ્રમને બેકાર રાખીને ક્યારેય માનવીનો વિકાસ કરી શકાય નહિ. આ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખીને ઉત્પાદન-વ્યવસ્થા વિકસાવવી જોઈએ. જેમાં માનવીનો સર્વાંગીક વિકાસ જ આપણી નાણાનીતિ અને અર્થ-વ્યવસ્થાનું મુખ્ય લક્ષ હોવું જોઈએ તેવું તેઓ દેખાણે માને છે.

11.6.4 સંપત્તિની માલિકી : સંપત્તિના ઉપયોગના સંદર્ભમાં તેની માલિકીનો પ્રશ્ન ખૂબ જ મહત્વનો છે. મૂડીવાદમાં વ્યક્તિને તેની સંપત્તિ ઉપર નિરંકુશ અધિકાર હોય છે. જ્યારે સમાજવાદ બધી જ આર્થિક સમસ્યાનું મૂળ ખાનગી સંપત્તિને જ ગણે છે. તેથી તેમાં ખાનગી સંપત્તિને કોઈ સ્થાન નથી. આ સંદર્ભમાં પંડિત દીનદયાળે એવો વિચાર રજૂ કર્યો કે, ખાનગી સંપત્તિ સંપૂર્ણપણે સમાપ્ત કરવી યોગ્ય નથી. આમ કરવાથી વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા, સુરક્ષા, સંતોષ અને કાર્યશક્તિનો નાશ થઈ જશે. તેથી તેઓ સંપત્તિના અધિકારની મર્યાદા નક્કી કરવાનું કહે છે અને વ્યક્તિ અને સમાજની જરૂરિયાતો અને જીવનમૂલ્યોને આધારે સંપત્તિની મર્યાદા નક્કી થવી જોઈએ. તેઓ માનતા હતા કે સંપત્તિના પ્રભાવ અને સંપત્તિનો અભાવ માનવીના અધઃપતનનું કારણ ના બને તેવી રીતે ખાનગી સંપત્તિ ઉપર નિયંત્રણ-મર્યાદા નક્કી કરવી જોઈએ, કારણ કે ભૌતિક સાધનોનો અમર્યાદિત ઉપયોગ અને નિરંકુશ રાજકીય સત્તા આ બંને વ્યક્તિ તથા સમાજના માનસિક અને નૈતિકતાની અવગતિનું કારણ બને છે. તેમના મતે માનવીનો સર્વાંગીક વિકાસ કરવો એ જ સંપત્તિનો મુખ્ય હેતુ હોવો જોઈએ અને આ હેતુને સિદ્ધ કરવા સામાજિક નિયંત્રણ, ન્યાયની સ્થાપના તથા પૂર્ણ વિકેન્દ્રીકરણની તેઓ હિમાયત કરે છે.

11.6.5 વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થા : મૂડીવાદ અને સમાજવાદ એ બંને અર્થ-વ્યવસ્થામાં સંપત્તિ અને સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ થયેલ જોવા મળે છે અને માનવીના સર્વાંગીક વિકાસની ઉપેક્ષા જોવા મળે છે. આ સંદર્ભમાં પંડિત દીનદયાળ માનવીનો સર્વાંગીક વિકાસ થાય અને તેમનામાં માનવીય અને આત્મીયતા વિકસે તેવી વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થાની હિમાયત કરે છે. આવી વિકેન્દ્રીત અર્થ-વ્યવસ્થા વિકસાવવા માટે ઉત્પાદન, વિતરણ અને ઉપભોગ એ ત્રણેય જવાબદારી વ્યક્તિને સોંપવી જોઈએ, જેથી ઉત્પાદન કરનાર જ તેનું વિતરણ કરશે અને ઉપભોગને સંયમિત કરીને બચત કરશે અને આ બચતથી મૂડી-રોકાણ વધશે અને ઉત્પાદન વધશે. ભારતીય અર્થતંત્રના દરેક પાસાનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓ જણાવે છે કે, ભારતમાં ઊભી થયેલ તમામ આર્થિક સમસ્યાનું નિરાકરણ અર્થ-વ્યવસ્થાનું વિકેન્દ્રીકરણ કરીને કરી શકાય તેમ છે. આ માટે તેઓએ લઘુઉદ્યોગ, ગૃહઉદ્યોગ, નાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય તેવું આયોજન કરવા પર ભાર મૂક્યો છે.

11.6.6 સંયમિત ઉપભોગ : પંડિત દીનદયાળ કહે છે કે, “એક તરફ આપણે નવી ઉદ્ભવતી જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરવા માટે નવાં-નવાં સાધનો અને પદ્ધતિઓની શોધ કરીએ છીએ અને બીજી તરફ તેનાથી અનેક નવી સમસ્યાઓ ઊભી થયા કરે છે. તેનાથી માનવતા નષ્ટ થવાનું સંકટ ઊભું થાય છે. તેથી આપણી અર્થ-વ્યવસ્થાનો ઉદ્દેશ અમર્યાદિત ઉપભોગ નહિ પણ સંયમિત ઉપભોગ હોવો જોઈએ.” દેશના હિતને ધ્યાનમાં રાખીને ઉત્પાદન અને ઉપભોગની મર્યાદા જાળવવી એ પણ એટલું જ આવશ્યક છે. આ સંદર્ભમાં તેઓ સંયમિત ઉપભોગની નીતિ દ્વારા દેશને આત્મનિર્ભર બનાવવાની હિમાયત કરે છે.

વિકસિત મૂડીવાદી દેશો પણ આજે પંડિત દીનદયાળના ‘સંયમિત ઉપભોગ’ના વિચારથી પ્રભાવિત થયા છે. કારણ કે આજે આવા દેશોમાં પણ કાચા માલની અપૂર્તતા, ખનિજ તેલના વધતા ભાવો, કુગાવાની સમસ્યા, શસ્ત્રોની દોડ, માનસિક તણાવ, નીચી ગુણવત્તા તેમજ પર્યાવરણીય સમસ્યા જેવા અનેક પ્રશ્નો ઊભા થયા છે. તેમાંથી બહાર નીકળવા માટે સંયમિત ઉપભોગનો માર્ગ અપનાવવાની દિશામાં ચાલવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે.

ભારતમાં ઘણા લોકોનું જીવનધોરણ ઘણું નીચું છે, તેથી તેને ઊંચે લઈ જવા માટે કોઈ મતભેદ નથી. પરંતુ તે માટે ઉત્પાદન વધારવું પડશે અને વધેલ ઉત્પાદનનું યોગ્ય વિતરણ થાય તે પણ જરૂરી છે. આ માટે પંડિત દીનદયાળ ઉત્પાદન સાથે સંયમિત ઉપભોગને મહત્વ આપવાનું જણાવે છે. તેથી વ્યક્તિએ પોતાની આવકની મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખીને જરૂરિયાતોને મર્યાદિત રાખવી જોઈએ તેવો તેમનો મત છે.

11.6.7 શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ : ભારતમાં ઉપલબ્ધ સાધન-સામગ્રીનો વિચાર કરીને પંડિત દીનદયાળ જણાવે છે કે, ભારતમાં શ્રમશક્તિ વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે અને મૂડીસાધનોની અછત છે. આ પરિસ્થિતિમાં આપણે ઉત્પાદન-કાર્ય માટે શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ અપનાવવી, તે વધારે અનુકૂળ છે. જો આપણે મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ અપનાવીએ તો દેશ પાસેની અલ્પ મૂડી પણ વિદેશી મોંઘાં યંત્રો વસાવવામાં ખર્ચાઈ જશે અને સામે મૂડીરોકાણના પ્રમાણમાં રોજગારી ઊભી થશે નહિ અને માનવશ્રમ બેકાર બનવાની સંભાવના વધી જાય છે. આ સમસ્યાના ઉકેલ માટે તેમણે ભારતમાં ખેતીક્ષેત્રે શ્રમનું ભારણ ઓછું કરી શકે તેવા સીધાં-સાદાં યંત્રોથી ઉત્પાદન થઈ શકે તેવા નાના ઉદ્યોગો શરૂ કરવાની હિમાયત કરી હતી. આથી આપણે યોજનાઓ ઘડતા પહેલાં, ‘દરેક વ્યક્તિને કામ’નો સિદ્ધાંત અપનાવવો પડશે અને આપણી યોજનાઓને શ્રમપ્રધાનલક્ષી બનાવવી પડશે. તો જ દરેક વ્યક્તિને માટે આજીવિકાની વ્યવસ્થા ઊભી થઈ શકશે તેવું તેમનું માનવું હતું.

પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયે પૂર્ણરોજગારીના લક્ષને મહત્વ આપતા સૂત્ર આપ્યું કે, ‘હર હાથ કો કામ હર ખેત મેં પાની.’

11.7 પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયના મતે અર્થ-વ્યવસ્થાના ઉદ્દેશો (Objectives of an Economy by Pandit Deendayal Upadhyay)

મૂડીવાદ અને સમાજવાદ મનુષ્યને કે મનુષ્યની ચિંતાને સમજ્યા નથી. તેથી પંડિત દીનદયાળ કહે છે કે, ‘આપણે સમાજવાદ કે મૂડીવાદ નહિ પણ મનુષ્યનો ઉત્કર્ષ અને તેનું સુખ જોઈએ છે.’ આ સંદર્ભમાં તેમણે આપણી અર્થ-વ્યવસ્થાના ઉદ્દેશો રજૂ કર્યા છે જે નીચે પ્રમાણે છે :

- (A) પ્રત્યેક વ્યક્તિને લઘુત્તમ જીવનસ્તરનું આશ્વાસન મળવું જોઈએ.
 - (B) રાષ્ટ્રની સુરક્ષા અને સામર્થ્યનું લક્ષ હોવું જોઈએ.
 - (C) સમાજની ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધિ વધે જેનાથી વ્યક્તિ અને રાષ્ટ્રને તેવાં સાધનો ઉપલબ્ધ થાય કે તે દ્વારા સમાજ પોતાની પ્રકૃતિના આધારે વિશ્વની પ્રગતિમાં યોગદાન આપી શકે.
 - (D) નક્કી કરેલાં લક્ષ્યાંકોને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રત્યેક યુવાન અને સ્વસ્થ વ્યક્તિને આજીવિકાનો અવસર મળવો જોઈએ.
 - (E) કુદરતી સાધનોનો કરકસરથી ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
 - (F) રાષ્ટ્રના ઉત્પાદક સાધનોનો ખ્યાલ કરીને તેને અનુરૂપ ઉત્પાદન-પદ્ધતિ અપનાવવી જોઈએ.
 - (G) દેશની અર્થ-વ્યવસ્થામાં માનવીની અવગણના ન કરતા તેના વિકાસ માટે તેમજ સમાજના સાંસ્કૃતિક અને અન્ય જીવનમૂલ્યોનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.
 - (H) વિભિન્ન ઉદ્યોગોમાં રાજ્ય, વ્યક્તિ તથા અન્ય સંસ્થાની માલિકીનો નિર્ણય વ્યાવહારિક પદ્ધતિથી કરવો જોઈએ.
- પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયના ઉપર્યુક્ત મુખ્ય આર્થિક વિચારો ઉપરાંત તેમણે ખેતી, ઉદ્યોગ, વસ્તુ-વહેંચણી, ગ્રામીણ અર્થ-વ્યવસ્થા, સ્વદેશી વગેરે બાબતોના સંદર્ભમાં વિચારો રજૂ કર્યા છે. તેઓની વિચારસરણી આધારિત કેટલીક યોજનાઓ પણ રાજ્યે અમલમાં મૂકી છે. જેમકે શ્રમના ગૌરવ અને દરેકને કામના સિદ્ધાંત આધારિત શ્રમેવ જયતે યોજના 16 ઓક્ટોબર, 2014ના રોજ શરૂ કરવામાં આવી અને ખેતી અને ખેતી સાથે સંકળાયેલ ગ્રામીણ ઉદ્યોગોના યોગ્ય વિકાસ થાય તે ઉદ્દેશથી ગ્રામ જ્યોતિ યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે.

દેશની વર્તમાન સમસ્યાઓનો ઉકેલ પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયે રજૂ કરેલા માર્ગદર્શક આર્થિક વિચારોમાંથી મળી શકે તેમ છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) વિશ્વ મહામંદી સમયે ખર્ચ, આવક અને રોજગારી અંગે સમગ્રલક્ષી આર્થિક વિચારો રજૂ કરનાર....
(A) એડમસ્મિથ (B) પ્રો. માર્શલ (C) પ્રો. કેઈન્સ (D) રોબિન્સ
- (2) ભારતીય ગ્રંથોમાં અર્થશાસ્ત્ર અંગે રજૂ થયેલા વિચારોમાં કયા ગ્રંથનું અગ્રસ્થાન છે ?
(A) મનુસ્મૃતિ (B) કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર (C) શુકનીતિ (D) રામાયણ
- (3) કૌટિલ્યએ રાજ્યની આવકના મુખ્ય કેટલા સ્ત્રોત દર્શાવ્યા છે ?
(A) સાત (B) પાંચ (C) નવ (D) આઠ
- (4) “અન ટુ ધ લાસ્ટ” પુસ્તકના લેખક કોણ છે ?
(A) થોરો (B) રસ્કિન (C) ટોલ્સટોય (D) ગાંધીજી
- (5) ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)નો સિદ્ધાંત કોણે રજૂ કર્યો ?
(A) કૌટિલ્ય (B) પંડિત દીનદયાળ (C) ગાંધીજી (D) કેઈન્સ
- (6) શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિના સંદર્ભમાં પંડિત દીનદયાળે કયો સિદ્ધાંત અપનાવવા કહ્યું છે ?
(A) દરેક વ્યક્તિને કામ (B) દરેક વ્યક્તિને અનાજ
(C) દરેક વ્યક્તિને આરામ (D) દરેક વ્યક્તિને મકાન
- (7) “એકાત્મ માનવવાદ”ના પુરસ્કર્તા....
(A) ગાંધીજી (B) પંડિત દીનદયાળ (C) કૌટિલ્ય (D) પ્રો. માર્શલ

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) કયા ભારતીય ગ્રંથોમાં અર્થશાસ્ત્ર સંબંધિત આર્થિક વિચારો રજૂ થયા છે ?
- (2) શુદ્ધતા સાથે સંપૂર્ણ “કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર” ગ્રંથનું પ્રકાશન કોણે અને ક્યારે કર્યું ?
- (3) કૌટિલ્યના મતે અર્થશાસ્ત્રનો અર્થ જણાવો.
- (4) કૌટિલ્યના મતે બાહ્ય શુલ્કનો અર્થ જણાવો.
- (5) થોરોના વિચારમાંથી ગાંધીજીએ કયા વિચારો અપનાવ્યા ?
- (6) ગાંધીજીના મતે ‘સર્વોદય’નો અર્થ જણાવો.
- (7) ભારતમાં આર્થિક સમસ્યાના ઉકેલ માટે પંડિત દીનદયાળે ત્રીજા વિકલ્પરૂપે કઈ નીતિ સૂચવી છે ?
- (8) પંડિત દીનદયાળના મતે ભારતમાં ઉત્પાદનની કઈ પદ્ધતિ વધારે અનુકૂળ છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) જનપદ (રાજ્ય)ની સ્થાપના સમયે રાજાએ કઈ-કઈ બાબતોનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ ?
- (2) કૌટિલ્યના મતે શહેરોનો વિકાસ કેવી રીતે કરવો જોઈએ ?
- (3) ‘ગાંધીવાદ જેવો કોઈ વાદ નથી.’ સમજાવો.
- (4) પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયનો ટૂંકમાં પરિચય આપો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) “ગાંધીજી સાદગી અને અપરિગ્રહ વ્રતના હિમાયતી હતા.” સમજાવો.
- (2) પંડિત દીનદયાળના મતે આર્થિક સમસ્યાના ઉકેલ માટે સંયમિત ઉપભોગની નીતિ યોગ્ય છે. વિગતે સમજાવો.
- (3) સંપત્તિની માલિકી સંદર્ભમાં પંડિત દીનદયાળ ઉપાધ્યાયના વિચારો જણાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) રાજકોષ અને કરનીતિ અંગેના કૌટિલ્યના વિચારો વિગતે સમજાવો.
- (2) કૃષિ-પશુપાલન અને ઉદ્યોગ અંગેના કૌટિલ્યના વિચારો સ્પષ્ટ કરો.
- (3) યંત્રના ઉપયોગ સંબંધિત ગાંધીજીના વિચારો સ્પષ્ટ કરો.
- (4) ગાંધીજીએ રજૂ કરેલ ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)નો સિદ્ધાંત વિગતે સમજાવો.
- (5) પંડિત દીનદયાળે ભારતીય અર્થ-વ્યવસ્થાના કયા ઉદ્દેશો સૂચવ્યા છે ? તે જણાવો.

પારિભાષિક શબ્દો

ઉત્પાદન (Production)	: ચોક્કસ સમયે ઉપલબ્ધ સાધનો દ્વારા જેટલા પ્રમાણમાં વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય તેને ઉત્પાદન કહેવાય.
રાજકોષ (Treasury)	: રાજકોષ એટલે રાજ્યની આવકનું ભંડોળ. રાજ્યની અર્થ-વ્યવસ્થાના સંચાલન, વિકાસ, પ્રજાનાં કલ્યાણલક્ષી કાર્યો, સુરક્ષા હેતુ, રોજગારી, આંતર માળખાકીય સુવિધા, આપત્તિ સમયમાં મદદરૂપ થવા જેવા વિવિધ હેતુને પાર પાડવા માટે રાજ્ય દ્વારા કર કે અન્ય આવકરૂપે મેળવવામાં આવેલ ભંડોળ એટલે રાજકોષ.
ભૂમિકર (Land Revenue)	: રાજ્ય દ્વારા ખેતીક્ષેત્રે ખેડૂતો પાસેથી લેવામાં આવતા કરને ભૂમિકર કહે છે.
સર્વોદય (Sarvodaya)	: ગાંધીજીએ હિંસાથી મુક્ત સમાજવાદની કલ્પના કરી જેમાં નિરાધાર, દીન, હીન સર્વનો ઉદય થાય તેને સર્વોદય નામ આપ્યા. ટૂંકમાં સર્વનો ઉદય એટલે સર્વોદય.
ટ્રસ્ટીશિપ (વાલીપણા)નો ખ્યાલ (Idea of Trusteeship)	: કોઈ વ્યક્તિને વારસામાં કે વેપાર-ઉદ્યોગ દ્વારા વિપુલ સંપત્તિની માલિકી મળી હોય તોપણ તે સંપત્તિના માલિકો તે સંપત્તિના માલિકના બદલે તેના ટ્રસ્ટી (વાલી) તરીકે વર્તે અને સંપત્તિનો ઉપયોગ સમાજના કલ્યાણ માટે કરે.

મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ (Capital Intensive Technique of Production)	: ઉત્પાદન-કાર્યમાં શ્રમના પ્રમાણ કરતા મૂડીનું પ્રમાણ વધારે હોય તેવી ઉત્પાદન-પદ્ધતિ એટલે મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ.
શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ (Labour Intensive Technique of Production)	: ઉત્પાદન-કાર્યમાં મૂડીના પ્રમાણ કરતાં શ્રમનું પ્રમાણ વધારે હોય તેવી ઉત્પાદન એટલે શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ.
શ્રમનું ગૌરવ (Dignity of Labour)	: જેની પાસે શ્રમશક્તિ છે તેને ગૌરવશાળી જીવન જીવવાની તક મળવી જોઈએ અને તેને યોગ્ય રોજગારી અને વેતન આપવું.
જનપદ (State)	: રાજા દ્વારા સ્થપાયેલ રાજ્ય અને તેની વ્યવસ્થા.
અપરિગ્રહ (Non-Possession)	: માનવીએ જરૂરિયાતથી વધારે ના વાપરવું અને વધારે ના રાખવું તેવો નિયમ.
અંત્યોદય (Antyodaya)	: છેવાડાના વ્યક્તિનો વિકાસ
ઉપભોગ (Consumption)	: વસ્તુ કે સેવાની વપરાશ

વિદ્યાર્થીઓને કરાવી શકાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ

1. સમાચારપત્રોમાં આવતા આર્થિકક્ષેત્રને લગતા સમાચારો તરફ ધ્યાન દોરવું. વંચાવવા, ભેગા કરાવવા.
2. જાણીતા અર્થશાસ્ત્રીઓના પરિચય માટે ફોટા સહિત ચાર્ટ બનાવવા.
3. નોબલ પ્રાઈઝ વિજેતા અર્થશાસ્ત્રીઓનો પરિચય માટે ફોટા સહિત ચાર્ટ બનાવવા.
4. વિદેશી ચલણના ચાર્ટ બનાવવા.
5. આર્થિક સર્વે વિદ્યાર્થીઓને બતાવવા, જોતા શિખવાડવા.
6. ઈન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરતાં શિખવાડવું.
7. ભારતના સફળ ઉદ્યોગપતિઓના નામનું લિસ્ટ બનાવવું.

આલેખ, આકૃતિઓની યાદી

- 1.1 માહિતીની આકૃતિમાં રજૂઆત
- 1.2 માહિતીની સ્તંભ આકૃતિમાં રજૂઆત
- 1.3 માહિતીની પાસપાસેની સ્તંભ આકૃતિમાં રજૂઆત
- 1.4 માહિતીની વૃત્તાંશ આકૃતિમાં રજૂઆત
- 3.1 માંગના નિયમની આકૃતિ
- 3.2 માંગનું વિસ્તરણ અને સંકોચન
- 3.3 માંગનો વધારો અને ઘટાડો
- 3.4 વ્યક્તિગત માંગરેખા અને બજાર માંગરેખા
- 3.5 સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ
- 3.6 સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ
- 3.7 એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ
- 3.8 મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ (વધુ)
- 3.9 મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ (ઓછી)
- 4.1 વ્યક્તિગત અને બજાર પુરવઠાની આકૃતિઓ
- 4.2 પુરવઠામાં વધારો-ઘટાડો
- 4.3 પુરવઠામાં વિસ્તરણ અને સંકોચન
- 4.4 વ્યક્તિગત પુરવઠારેખા અને બજાર પુરવઠારેખા
- 4.5 કિંમત-નિર્ધારણની આકૃતિ
- 5.1 સ્થિર ખર્ચની આકૃતિ
- 5.2 અસ્થિર ખર્ચની આકૃતિ
- 5.3 કુલ ખર્ચની આકૃતિ
- 5.4 સરેરાશ સ્થિર ખર્ચની આકૃતિ

- 5.5 સરેરાશ અસ્થિર ખર્ચની આકૃતિ
- 5.6 સરેરાશ ખર્ચની આકૃતિ
- 5.7 સીમાંત ખર્ચની આકૃતિ
- 5.8 સીમાંત ખર્ચ અને સરેરાશ ખર્ચ વચ્ચેનો સંબંધ
- 5.9 હરીફાઈવાળા બજારમાં આવક-રેખા
- 5.10 હરીફાઈ સિવાયના બજારમાં આવકની રેખા
- 6.1 ખાંચાવાળી માંગરેખા
- 9.1 અલિપ્ત અર્થતંત્રમાં રાષ્ટ્રીય આવકનો ચક્રાકાર પ્રવાહ

